

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Rəhimov Bəhruz Kamil oğlu

Müəssisələrdə debitor və kreditor xərclərinin

idaəredilməsi

MÖVZUSUNDA

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı:

060403 - "Maliyyə"

İxtisaslaşma:

Maliyyə menementi

Elmi rəhbər:

i.e.d.,prof. M.X.Həsənlı

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d. baş müəllim G.Q.Məmmədova

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ - 2018

Mündəricat

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. MÜƏSSİSƏLƏRİN DEBİTOR VƏ KREDİTOR XƏRCLƏRİNİN MAHİYYƏTİ VƏ TƏSNİFATI.....	7
1.1. Müəssisələrdə xərclərin meydana gəlməsi və onun idarə olunmasının inkişaf tarixi.....	7
1.2. Debitor və kreditor xərclərin mahiyyəti	22
1.3. Müəssisələrin debitor xərclərinin təsnifatı.	27
FƏSİL II. MÜASİR DÖVRDƏ XƏRCLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ.....	37
2.1. Azərbaycanda xərclərin idarə edilməsi xüsusiyyətləri	37
2.2. Debitor və kreditor xərclərin təhlili metodu	42
2.3. Müəssisələrdə debitor və kreditor xərclərin təhlili metodikası.....	47
FƏSİL III. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ XƏRCLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ ONUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	51
3.1. Müəssisələrin debitor və kreditor xərclərinin idarə edilməsinin proqnozlaşdırılması	51
3.2. Debitor və kreditor xərclər üzrə hesablaşmaların təkmilləşdirilməsi.	58
3.3. Debitor və kreditor xərclərinin idarə edilməsinin inkişaf istiqamətləri.....	62
NƏTİCƏ.....	73
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	75
PE3IOME	
SUMMARY	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Hər müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində digər müəssisələrlə rəqabətə girə bilməsi və bu rəqabətdə üstünlüyünü təmin etməsi həmin müəssisənin düzgün idarəedilməsindən asılıdır.

Müəssisələrin düzgün idarə edilməsi müəssisə rəhbərinin göstərişləri əsasında düzgün strategiyanın seçilməsindən və işçilərin bu strategiya ilə ayaqlaşmasından başlayır. Hər bir müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyət göstərməsi üçün ilkin və yeganə amil məhz müəssisənin istehsal səmərəliliyinin yaradılması və bu səmərəliliyin qısamüddətli dövrü deyil, uzunmüddətli dövrü əhatə etməsidir.

Müəssisənin istehsal səmərəliliyinin artırılması məqsədilə müəssisə, idarə və təşkilatlar müəssisənin istehsal və digər xərclərini, eləcə də cdebitor və kreditor xərclərini proqnozlaşdırmalı və bu xərclərin tənzimlənməsini və düzgün idarə edilməsini müəyyən etməlidirlər. Qəbul olunmuşdur ki, müəssisənin düzgün və uzunömürlü fəaliyyət göstərməsi üçün xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təhlili böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, müəssisənin rentabelli fəaliyyət göstərməsi və özünü saxlama qabiliyyətini təmin etmək üçün müəssisə gəlirlilik baxımından üstün mövqeyə malik olmalıdır. Müəssisənin gəlirli fəaliyyət göstərməsinin əsasında isə düzgün investisiya siyasəti mühim rol oynayır. Bunun üçün müəssisə gəlir gətirən prioritet sahələri müəyyən etməli və investisiyanı məhz bu sahələrə yönəltməlidir. Burada da qarşıya çıxan əsas amil yenə də xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün aparılması siyasətidir. Çünki qabaqcadan proqnozlaşdırılmış gəlirlər xərcləri üstələməli və son nəticədə mənfəət əldə olunmalıdır. Yalnız bu halda müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyətindən söhbət gedə bilər. Bu baxımdan mövzu kifayət qədər aktualdır və bu sahənin tədqiqi kompleks yanaşma tələb edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Araşdırmalar göstərir ki, müəssisələrdə debitor və kreditor xərclərinin mahiyyətinin təhlil olunması, eləcə də bu xərclərin yaranma səbəblərinin müəyyən olunması istiqamətində müxtəlif iqtisadçıların,

nəzəriyyəçilərin genişmiqyaslı tədqiqatlarından ibarətdir. Eyni zamanda da debitor və kreditor xərclərin maliyyə menecmentinin tədqiq edilməsi müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən, o cümlədən də Charles E. Menifield, D. Simplex, yerli iqtisadşılardan isə M.C. Atakişiyev, R.N. Nurəliyeva tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır. Lakin müəssisənin istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi sistemində xərclərin maliyyə menecmentinin tədqiqi əhatəli öyrənilməmişdir. Dünya təcrübəsində bu sahənin inkişafının nümunəvi modelləri olsa da, ölkəmizdə bu sahənin inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar kifayət qədər əhatəli öyrənilməmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədinin əsasında müəssisələrin debitor və kreditor xərclərinin formalaşma mənbələrinin müəyyən olunması, eyni zamanda da həmin debitor və kreditor xərclərinin düzgün idarə edilərək müəssisələrin davamlı inkişafının təmin olunması dayanır. Tədqiqat işinin məqsədinə çatmaq üçün qarşıya bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur. Həmin vəzifələrə aiddir:

- ✓ Müəssisələrdə xərclərin meydana gəlməsinin əsas xarakterik xüsusiyyətləri təhlil etmək;
- ✓ Müəssisədə yaranan debitor və kreditor borclarının əhatəli təhlili və bu borcların azaldılması yollarını araşdırmaq;
- ✓ Azərbaycanda xərclərin idarə edilməsinin xarakterik xüsusiyyətləri təhlil etmək;
- ✓ Debitor və kreditor xərcləri üzrə hesablaşmaların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri təhlil etmək;
- ✓ Müəssisələrdə xərclərin idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilərək yerli müəssisələrə tətbiq edilməsi imkanlarını araşdırmaq.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqat işinin predmetini müəssisələrin debitor və kreditor xərclərinin proqnozlaşdırılması və idarə edilməsi problemlərinin tədqiqi təşkil edir. Tədqiqat işinin obyektı isə müəssisələrdə debitor və kreditor borclarının idarə edilməsi seçilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Tədqiqat işinin informasiya bazasını “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Müflisləşmə və iflas haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, müəssisənin iqtisadiyyatı və maliyyə menecmenti sahəsində dərs vəsaitləri, xarici ədəbiyyatlar, statistik məlumatlar, eləcə də internet resurslarından əldə olunmuş məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işinin yazılmasında analiz və sintez, eyni zamanda da induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, analiz metodu kimi mövzu tam şəkildə götürülmüş və daha sonra fəsillərə bölünərək ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Daha sonra isə sintez metodu vasitəsilə bu fəsillər iqtisadi sistemdə birləşdirilmişdir. İnduksiya metodu vasitəsilə dissertasiya işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyyələr müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrdə debitor və kreditor xərclərinin yaranma xüsusiyyətləri və bu xərclərin azaldılması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- ✓ Müəssisələrdə debitor və kreditor xərclərinin idarə edilməsinin proqnozlaşdırılmasının həyata keçirilməsi qaydaları müəyyənləşdirilmişdir;
- ✓ Debitor və kreditor xərclərinin idarə edilməsinin inkişaf istiqamətləri aşkara çıxarılmış və əsaslandırılmışdır;
- ✓ Müəssisələrdə debitor və kreditor xərclərinin təhlili metodikası işlənib hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, nəticə və hər biri üç sualla əhatələnmiş 3 fəsildən ibarət olmaqla 80 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya

işinin yazılmasında 32 adda ədəbiyyat və internet resurslarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işinin aparılmasında 5 sxemdən və 1 cədvəldən istifadə olunmuşdur.

FƏSİL I. MÜƏSSİSƏLƏRİN DEBİTOR VƏ KREDİTOR XƏRCLƏRİNİN MAHİYYƏTİ VƏ TƏSNİFATI

1.1. Müəssisələrdə xərclərin meydana gəlməsi və onun idarə olunmasının inkişaf tarixi

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir müəssisənin, təşkilatın, eləcə də firmanın davamlı fəaliyyət göstərməsinin əsasında müəssisələrdə xərclərin yaranma mərhələlərinin düzgün araşdırılması, yaranmış xərclərin mənbəyinin müəyyənləşdirilməsi və bu xərclərin düzgün optimallaşdırılması və proqnozlaşdırılması, həmçinin də xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün həyata keçirilməsi dayanır. Müəssisələrdə xərclər ümumiləşdirilən formada müəyyən əmtəə və xidmət istehsalının təşkilindən ötrü lazımi istehsal amilləri dəyərindən ibarətdir. Müəssisə xərclərinin əsasında istehsal xərcləri dayanır. İstehsal xərcləri bəzi iqtisadi kateqoriyaların meydana gəlməsində əsaslı rol oynamaqla (qiymət, mənfəət, rəqabətlik və s.) vacib təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Müasir bazar iqtisadiyyatında istehsal xərcləri məxsusi rola malikdir. Çünki, çoxsaylı əmtəə istehsalçılarının mövcud olduğu azadrəqabətli bazarda istehsal xərclərini əmələ gətirən maddi-texniki ehtiyatlara, göstərilən işlərə və xidmətlərə görə xərc məhsul istehsalına çəkilən xərcin müəyyən hissəsini formalaşdırmaqdadır. Bu cəhətdən aqrar bazara çıxarılan kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalı xərcləri daxili və xarici olaraq təsnif olunur.[33, səh. 491]

Daxili xərclər istehsal prosesində müəssisənin özünə aid olan resurslardan istifadəyə sərf edilən xərclərdən ibarətdir. Məsəl üçün, kənd təsərrüfatı müəssisələri istehsal etdiyi müəyyən məhsulların bir sıra hissəsini toxum olaraq saxlamaqla növbəti istehsal zamanı istifadə edir (məsəl üçün, taxıl məhsulları). Habelə istehsal etdiyi yem məhsulunun bir qismini heyvandarlığın inkişafına yönəldir. Firmaların malik olduğu binalar və qurğulara, maşınlar və avadanlıqlara çəkilən xərc də daxili xərclərə aid olunur.[32, səh. 154]

Xarici xərclər kənardan alınan yanacaq, xammal, gübrələr, yemlər, elektrik enerjisi, muzzla cəlb olunan əmək ehtiyatları və nəqliyyata çəkilən xərclərdən və s.-dən ibarətdir.

Ümumiyyətlə istehsal xərcləri məhsul istehsalı zamanı müəssisələrin çəkdiyi bütün xərcləri özündə birləşdirir. İstehsal xərcləri xarakterinə görə sabit və dəyişən xərclər olaraq qruplaşdırılır.

Sabit xərclər istehsal dövründə məhsulların müxtəlifnövlülüüyündən, onların kəmiyyətindən asılı olaraq yaranır. Məsəl üçün, inzibati işçilərə verilmiş əmək haqqı, binalar və avadanlıqların saxlanma xərcləri və s.

Dəyişən xərclər fərqli məhsulların istehsalı, həcmi ilə bilavasitə bağlıdır. Məsəl üçün, eyni sahəyə çəkilmiş xərclər artıb-azalanda dəyişir, və ya yeni texnologiyanın tətbiq olunması, gübrələrdən istifadə və s. xərclərin dəyişilməsinə səbəb olur.

Sabit və dəyişən xərclər mahiyyət etibarilə fərqlənsə də, onların arasında asılılıq mövcuddur və bir-birini tamamlayır. Yəni sabit xərclər və dəyişən xərclər istehsalda çəkilmiş xərcləri özündə göstərməklə ümumi istehsal xərclərini əmələ gətirir.[33, səh. 603]

İstehsal xərcləri haqqında danışarkən bir məhsul vahidinə çəkilmiş xərclərin maya dəyərinin mahiyyət və əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi xüsusilə önəmlidir. Bu göstərici istehsal quruluşlarını müqayisəli qiymətləndirilməsi, qiymətdoyma prosesi, məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin formalaşması, mənfəətin hesablanması və yüksəldilmə tədbirlərinin hazırlanmasında mühüm rol oynayır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda maya dəyəri anlayışı orta istehsal xərci kimi də adlandırılmaqdadır. Maya dəyəri, və ya orta istehsal xərcləri sabit və dəyişən xərclərə görə də müəyyənləşdirilə bilər.[33, səh. 189]

Orta sabit və orta dəyişən xərcləri hesablamaqdan ötrü ümumi sabit və dəyişən xərclər istehsal olunan məhsulun həcminə bölünür.

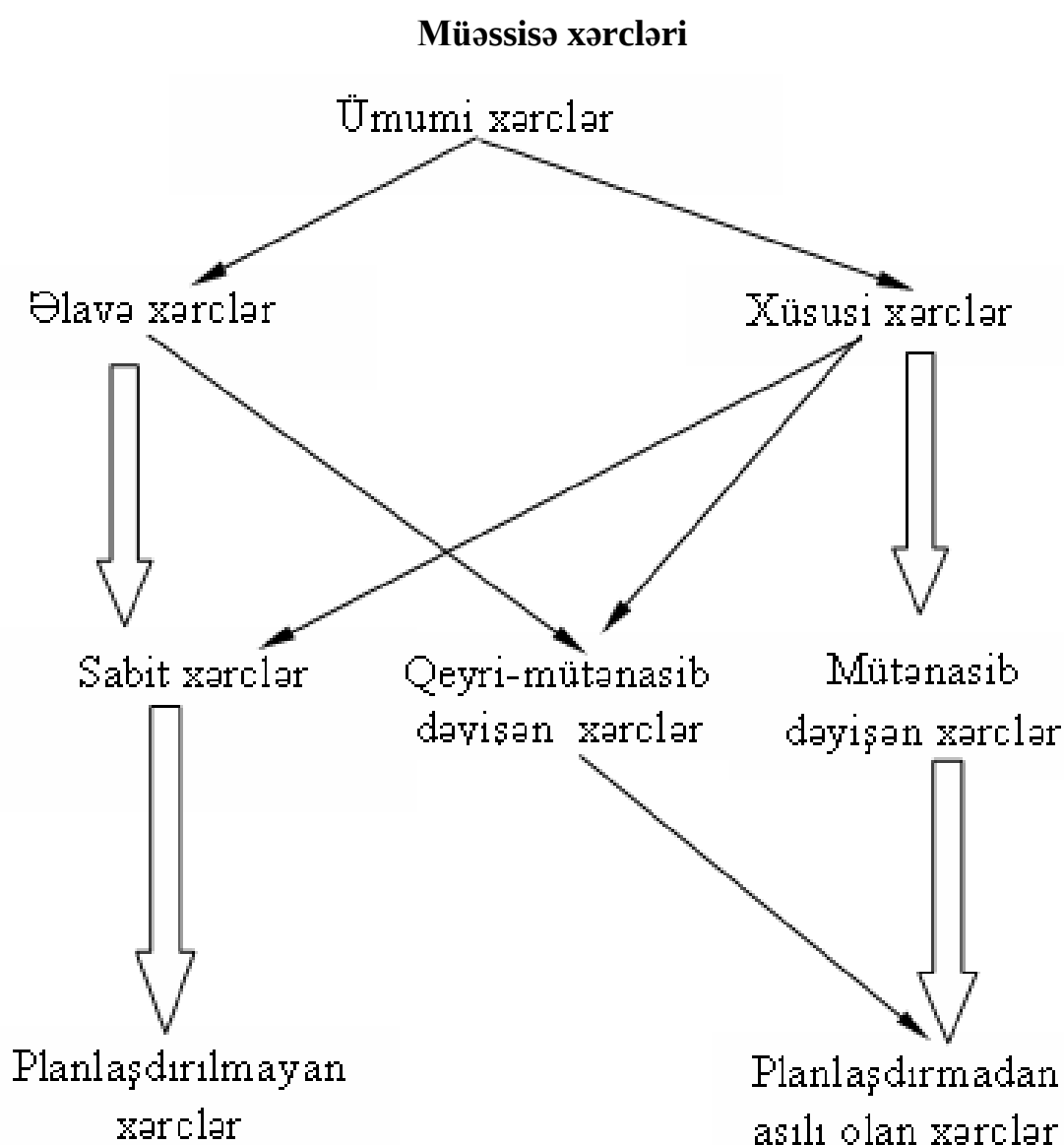
Demək ki, orta sabit xərc istehsalın həcmi artdığı təqdirdə aşağı düşür, orta dəyişən xərc isə ilk öncə məhsul həcmnin artımının nəticəsində məhsul vahidinə nəzərən azalsa da, məhsuldarlığın artmasına yönəldilən xərc hesabına artır.

Aydınır ki, istehsalın olmadığı şəraitdə bu cür sabit xərclər mövcud ola bilər. Məsəl üçün, istehsalçı torpaq ərazisini əkmədiyi halda da torpaq vergisini ödəməyə məcburdur. Demək ki, istehsalın həcmi və orta dəyişən xərc arasında tərs

mütənasiblik var. Ümumiyyətlə, istehsal olmayan bir vəziyyətdə dəyişən xərclər minimuma enir, amma sabit xərclər öz yerində qalır. Ümumi xərcin strukturunda olan dəyişiklik özünü orta xərcin tərkibində büruzə verir. Məsəl üçün, ümumi xərclər strukturunda sabit xərcin xüsusi çəkisinin yüksəlməsi müvafiq olaraq orta xərcin xüsusi çəkisində orta sabit xərcin xüsusi çəkisinin artmasıyla müşahidə edilir.

Müəssisələrdə istehsal və qeyri-istehsal proseslərində yaranmış xərclərin əsasında aşağıda verilmiş sxemdə göstərilən xərclər dayanır:[33, səh. 609]

Sxem 1.

Mənbə: Robert S.Seiner. "The Basic of Enterprise Expenditure". Hardcover. 3rd edition. 2016 məlumatları əsasında müəllif tərəfində tərtib olunmuşdur.

Sxem 1-dən göründüyü kimi hər bir müəssisənin ümumi xərclərinin əsasında əlavə və xüsusi xərclər dayanır. Əlavə xərclərin əsasında isə qeyri-mütənasib dəyişən xərclər və proqnozlaşdırılmayan xərclər dayanır ki, bunlarında içərisində proqnozlaşdırılmayan xərclər müəssisənin fəaliyyətinə ciddi şəkildə əhəmiyyətli təsir göstərmək iqtidarındadır. Belə ki, müəssisənin fəaliyyəti zamanı qəfil yaranan bu xərclər əvvəlcədən proqnozlaşdırılmadığında, belə xərclərə reaksiya vermək də müəssisə tərəfindən müəyyən çətinliklərin yaranmasına, ən pis halda isə müəssisənin iflasa uğramasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən də hər bir müəssisə öz fəaliyyətində maliyyə ehtiyatlarının düzgün və səmərəli bölüşdürülməsi nəticəsində əlavə maliyyə ehtiyatları hesabına yaranmış gözlənilməyən xərclərin ödənilməsini təmin etməyə səy göstərir. Bu baxımdan da hər bir müəssisədə xərclərin maliyyə menecmentinin formalaşdırılması və düzgün həyata keçirilməsi xüsusilə önəm daşıyan məsələlərdən birinə çevrilir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə menecmentinin təşkili xərclərin düzgün proqnozlaşdırılması, onların idarə olunması və müəssisə, idarə və təşkilatın son nəticədə rentabelli fəaliyyət göstərməsi və uzunmüddətli dövrdə rəqabətə tab gətirə bilməsi zərurətindən meydana gəlir. Maliyyə menecmenti dedikdə, adından göründüyü kimi müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemi başa düşülür. Qeyd olunan məsələ kənardan nə qədər sadə və bəsit görsənsə də, əslində müəssisənin davamlı fəaliyyətinin özəyini təşkil etdiyindən kifayət qədər dərin və kompleks yanaşmanı tələb edən anlayışdır. Müəssisənin maliyyə resurslarının əsasında isə maliyyə siyasətini, metodlarını və maliyyə vasitələrini, həmçinin də maliyyə stabilliyini və artımının təmin edilməsi sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün düzgün idarəetmə qərarlarını seçib hazırlayan insanları əlaqələndirən resurslar dayanır. Maliyyə menecmentinin qarşısında duran əsas məqsəd də məhz həmin maliyyə resurslarının düzgün idarəedilməsi və son nəticədə müəssisə, idarə və təşkilatların həm qısamüddətli dövrdə, həm də uzunmüddətli dövrdə müvazinətinin saxlanmasını təmin edir.[5, səh.16]

Maliyyə menecmenti maliyyə sisteminin bütün həlqələrinə təsir etməklə mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində idarəetmə strukturunun ən zəruri tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Maliyyə menecmenti elə maliyyə siyasətidir ki, qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və maliyyə xidmətlərinin fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Maliyyə menecmenti sahəsində siyasətin işlənilib ərsəyə gəlməsi üçün maliyyə mənbəyinin əsasında dövlət maliyyə orqanlarında olan rəsmi hesabatlar, institusional bazar strukturlarının informasiyası, statistik məlumatlar və sahələrarası və həmçinin dövlətlərarası məlumatların müqayisə olunması, şirkətlərin kənar istifadə oluna bilməsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə-mühasibat sənədləri dayanır. Burada institusional bazar strukturları dedikdə, banklar, əmtəə, fon və valyuta birjalrı, eləcə də investisiya şirkətləri nəzərdə tutulur.

Maliyyə menecmentinin aşağıdakı əsas məqsədləri vardır:[26, səh.169]

- Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəli iqtisadi nəticəsinin yüksəldilməsi (maksimallaşdırılması);
- Xərclərin azaldılması sayəsində mənfəətin artırılması;
- Müəssisənin iqtisadi potensialının yüksəldilməsi;
- Bazarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
- Mövcud maliyyə və iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə edilməsi;
- Müəssisənin qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün yeni maliyyə mənbələrini təhlil etməsi və istehsalı cəlb etməsi;
- Müəssisənin aktivlərinin strukturunun optimallaşdırılması;
- Qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin iqtisadi sabitliyinin təmin edilməsi.

Müəssisənin məqsədini, missiyasını və siyasətini müəssisənin səhmdarları və ya təsisçiləri müəyyən edir. Müəssisəni idarə edən şəxslərin idarə heyəti və ya direktorlar şurası olmasına baxmayaraq, müəssisənin məqsədini, missiyasını, siyasətini, eləcə də istehsalın prioritet sahələrinin seçilməsini məhz səhmdarlar və ya təsisçilər təmin edir. Çünki həm müəssisənin idarə heyəti, həm də direktorlar

şurası vəzifəyə məhz səhmdarlar və ya təsisçilər tərəfindən seçildiklərindən müəssisənin fəaliyyətində önəm daşıyan məqsədlərin həyata keçirilməsində məhz təsisatçılar və ya səhmdarlar məsuliyyət daşıyırlar. Müəssisənin idarə olunmasında idarə heyətinin məsuliyyətlik səviyyəsi xüsusi idarəetmə komandasının iştirakı ilə düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi, maliyyə və iqtisadi resursların səmərəli istifadə və idarə edilməsi və müəssisənin effektiv və rentabelli fəaliyyəti ilə ölçülür. Direktor Şurasının səlahiyyətləri isə idarə heyəti ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Belə ki, səhmdarlar və ya təsisçilər Direktorlar Şurasına müəssisənin məqsədi və siyasətinin müəyyənləşməsində iştirak kimi daha böyük səlahiyyətlər vermiş olur.

Müəssisənin fəaliyyətinin idarə olunmasında belə yanaşma iki aspektdən yüksək dəyərləndirilir:[27, səh.236]

- Müəssisənin idarə edilməsi ilə hər bir səhmdar və ya təsisçi məşğul olarsa, bu halda müəssisə praktiki cəhətdən rentabelli fəaliyyət göstərə bilməz;
- Bu sahədə müvafiq təhsili və praktiki iş təcrübəsi olan peşəkar menecerlər müəssisənin fəaliyyətinin daha yüksək səviyyədə effektivliyini təmin edə bilər.

Kiçik müəssisə. İdarə və ya təşkilatlar isə səhmdarlar tərəfindən idarə olunur və belə təsərrüfat subyektlərində sahibkarlar və ya təsisçilər ilə menecerlər arasında hər hansı münaqişə yaranma bilməz. Çünki hər iki vəzifəni icra edən şəxslər eynidir. İri müəssisə, idarə və təşkilatlar isə səhmdar və ya təsisçinin maraqlarını müdafiə edən menecerlər tərəfindən idarə olunur.

Bəzi hallar vardır ki, bu hallarda səhmdarlar və ya təsisçilər menecerlərin şəxsi mənafeyinin qarşısını almaq üçün direktorlar şurasına peşəkar xarici menecerləri, maliyyəçiləri və siyasətçiləri daxil edirlər. Çünki xarici mütəxəssislərin müəssisə, idarə və təşkilatın idarə heyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsi yoxdur.

Bir sıra iqtisadçılar qəbul edirlər ki, iri müəssisə, idarə və təşkilatlar öz şəxsi maraqları və mənafevləri nəminə qərarlar qəbul edirlər və son nəticədə zərbə əhali

kütləsinə dəymiş olur. Odur ki, belə müəssisə, idarə və təşkilatların milliləşdirilməsi ideyasını irəli sürürlər. Bu qərara gəlmiş iqtisadçılar iddia edirlər ki, belə müəssisə, idarə və təşkilatların idarə edilməsində dövlətin rolu və təsiri qaçılmaz olmalıdır. Çünki əks halda belə müəssisə, idarə və təşkilatlar cəmiyyətin, əhalinin iki təbəqəyə- varlılara və kasıblara bölünməsi ilə nəticələn qərarlar qəbul edəcəklər. Bu da son nəticədə sosial gərginliyin yaranmasına səbəb olacaqdır.[21. Səh.148] Bir qrup iqtisadçılar, başda M.Fridman və D.Xiks olmaqla, qəbul edirlər ki, müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətində və iqtisadi proseslərdə dövlətin müdaxilə yolverilməzdir. Fridman hesab edir ki, biznes və ya sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən müəssisənin əsas funksiyası bazardakı mövcud tələbatı ödəyəcək məhsul istehsal etmək və mənfəət qazanmaqdır. Bunu isə yalnız dövlətin müdaxiləsindən azad olan iqtisadi münasibətlər sistemində həyata keçirtməklə daha yüksək səmərəliliyi təmin etmək və rentabelli fəaliyyət göstərmək mümkündür.

Adam Smit və David Rikardonun iqtisadiyyatın idarəedilməsində dövlətin müdaxiləsinin lüzumsuz olması ilə bağlı nəzəriyyələrində göstərilirdi ki, iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsi iqtisadi tarazlığın pozulması ilə nəticələnə bilər və odur ki, iqtisadi subyektlər müstəqil fəaliyyət göstərməli və dövlətin “gözəgörünməz əli” onların üstündə olmalıdır. Lakin, hal-hazırda elə bir ölkə tapmaq olmaz ki, iqtisadiyyatın idarə edilməsində, maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsində və uçot stavkalarına nəzarətdə dövlətin rolu əhəmiyyətli dərəcədə hiss edilməsin.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq maraqlı bir sual ortaya çıxır: “Müəssisənin idarə edilməsində və ya maliyyə resurslarının idarəedilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən maliyyə meneceri kimdir və nəyi idarə edir?”

Suala cavab vermək üçün iki yanaşmanı təhlil etmək lazımdır. Bunlar prosedur-məqsədli və obyekt-prosedur yanaşmalardır. Prosedur-məqsədli yanaşmaya əsasən maliyyə meneceri müəssisənin fəaliyyətinin əsas məqsədinə nail olmaq üçün tədbirlər sistemində nəzərdə tutulan əsas prosedurları icra edən şəxslərdir. Obyekt-prosedur yanaşmaya görə isə maliyyə meneceri müəssisənin fəaliyyətinin statik və dinamik aspektlərini birləşdirərək fəaliyyət göstərən şəxsdir.

Xərclərin maliyyə menecmentini və məqsədli pul axınlarının optimallaşdırılması prosesinə iki aspektdən yanaşma daha məqsədmüvafiq olar:[15, səh.304]

- Makrosəviyyədə yanaşma;
- Mikrosəviyyədə yanaşma.

Xərclərinin maliyyə menecmentinə makrosəviyyədə yanaşma daha geniş əhatəli olub, dövlətin və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının, eləcə də bələdiyyə orqanlarının maliyyə axınlarının idarə edilməsi prosesidir. Burada maliyyə menecmentinin əsas məqsədi məhz, dövlət və bələdiyyə büdcələri və kreditlərini idarə etmək, dövlətin monetar və fiskal siyasətini həyata keçirtməkdir. Xərclərin maliyyə menecmentinə mikrosəviyyədə yanaşma isə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının idarə edilməsidir.

Xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təşkili və idarə olunması üçün idarəetmə taktikası və strategiyasından istifadə edirlər. Ümumilikdə götürsək, strategiya və taktika anlayışları hər bir müəssisənin uzunmüddətli və mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində rəqəbat apara bilmə qabiliyyətinin formalaşmasında mühim rol oynayan anlayışlardır. Əslində strategiya və taktika anlayışları bir-biri ilə sıx əlaqədə olmaqla birinin digərini tamamlaması prosesidir. Çox vaxt strategiya və taktika anlayışları qarışdırılır. Strategiya daha geniş anlayışdır, taktika strategiyanın tərkib hissəsidir. Taktikasız strategiya uğurlu ola bilməz və tam əksinə. Strategiya dedikdə, bazarda mövqelərin qazanılması, alıcıların tələbatlarının faydalı şəkildə ödənilməsinə təmin etmək məqsədilə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmağa yönəldilmiş iş planıdır. Strategiya taktikalar vasitəsilə idarə olunur. Yəni Strategiya bir neçə taktiki addımdan ibarət olaraq fəaliyyət göstərir. Strategiya ilə taktikanın əsas fərqi onunla ölçülür ki, taktikanın hazırlanmasına daha az vaxt sərf olunur, nəinki strategiyanın hazırlanmasına. Taktika strategiyanın tərkib elementidir və qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün hədəfə konkret istiqamətlənən yoldur.

Xərclərin maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsində, təşkilində və uğurlu nəticə əldə olunmasını təmin etmək məqsədilə maliyyə menecmentinin

strategiyası və taktikası hazırlanır. Maliyyə menecmentinin strategiyası dedikdə, müəyyən qaydalar, öhdəliklər və məhdudiyyətlər vasitəsilə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün maliyyə resurslarının, o cümlədən də xərclərin və gəlirlərin ümumi istiqamətlənməsi prosesi başa düşülür. Uğurlu işlənilib hazırlanmış və əhatəli təhlil olunmuş strategiya əsasında müəssisə öz maliyyə resurslarını səmərəli şəkildə idarə edir və yaranmış xərclərin əlavə gəlir hesabına silinməsinə təmin edə bilir. Uğur qazanmış strategiya müəssisə, idarə və təşkilatın gələcək dövrlərdəki fəaliyyətinə uyğun olaraq təshih edilərək yenidən işlənilib hazırlanır.

Maliyyə menecmentinin taktikası dedikdə isə, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün konkret nəzərdə tutulmuş yollar, üsullar və metodlar başa düşülür. Hər bir iqtisadi prosesdə və iqtisadi vəziyyətdə düzgün idarəetmə qərarının qəbul edilməsi və maliyyə menecmentinin düzgün idarə olunması, eləcə də xərclərin öncədən proqnozlaşdırılması, maliyyə resurslarının səmərəli bölüşdürülməsi və daha çox qazanc əldə etməyə yönəldilmiş istehsal sahələrinə investisiya olunması maliyyə menecmentinin taktikasının əsasında dayanır.

Xərclərin maliyyə menecmentinin məqsədləri strateji və taktiki məqsədlər olmaq şərti ilə iki qrupa ayrılır. Maliyyə menecmentinin strateji məqsədlərinə müəssisə, idarə və təşkilatın rəhbəri, təsisçisi, səhmdarı və ya direktorlar şurası tərəfindən müəyyən edilmiş və müəssisənin öz fəaliyyəti zamanı əlində rəhbər tutduğu konkret istiqamətlər daxil edilir. Bu istiqamətlərə aşağıdakıları daxil etmək olar:[20, səh. 497]

- Reproduksiya;
- Mənfəətin maksimallaşdırılmasının təmin edilməsi
- Müəssisə səhmdarlarının məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının təmin edilməsi
- Müəssisənin, idarə və təşkilatın adi səhmlərinin bazar qiymətinin artırılmasının təmin edilməsi.

Maliyyə menecmentinin taktiki məqsədləri strateji məqsədlərin müvafiq şöbələrə və departamentlərə bölüşdürülməsinə əsasən yaranmış istiqamətləri əhatə

edir. Qeyd olunan taktiki məqsədlərin əsas istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:[27, səh.215]

- Xərclərin minimallaşdırılmasının təmin edilməsi;
- Şəxsi və ya özəl bazar sektorunun genişləndirilməsinin təmin edilməsi;
- Rəqabət aparma qabiliyyətinin formalaşmasını təmin edilməsi
- Müflisləşmənin qarşısının alınmasını təmin edəcək tədbirlər planı işləyib hazırlamaq;
- İqtisadi artıma nail olmaq üçün müvafiq tədbirlərin görülməsini təmin etmək;
- İstehsal və satış, görülmə iş və göstərilən xidmət həcmnin artırılmasını təmin etmək.

Maliyyə menecmentinin yuxarıda qeyd olunan strateji və taktiki məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı əsas məsələləri həll etmək böyük önəm daşıyır:[27, səh. 230]

- Müəssisənin cari hesabat dövrü ərzində inkişafı ilə bağlı məsələlərin realizə olunması üçün zəruri olan maliyyə vəsaitlərinin formalaşmasını təmin etmək;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların əsas fəaliyyət istiqamətləri üzrə kəsişmə nöqtəsində formalaşmış maliyyə vəsaitlərinin effektiv istifadəsinin və rentabelli bölüşdürülməsinin təmin edilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə dövriyyəsinin optimallaşdırılmasını təmin etmək;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyət müddəti ərzində qarşıya çıxacaq və gözlənilən maliyyə riski səviyyəsində müəssisənin gəlir və mənfəətinin maksimallaşdırılmasının təmin edilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyət müddəti ərzində gözlənilən mənfəət və gəlir səviyyəsində maliyyə riskinin minimumlaşdırılmasının təmin edilməsi;

- Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq inkişaf mərhələsində sabit maliyyə balansının qorunub saxlanılmasının təmin edilməsi.

Maliyyə menecmentinin obyektı dedikdə, maliyyə resursların, onların əmələgəlmə mənbəyi və istifadə olunma istiqamətləri, müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin pul daxilolmalarını və ödənişlərin fasiləsiz axınını təmin edən pul dövriyyəsi başa düşülür.

Maliyyə menecmentinin subyektı dedikdə, müəssisənin uğurlu fəaliyyəti naminə yaradılmış maliyyə xidmətləri işçilərindən ibarət olan qrup başa düşülür. Bu qrupun əsas hədəfi istehsal xərclərinin azaldılması metodlarını müəyyənləşdirmək, müəssisənin gəlirlilik səviyyəsinin artırılmasını təmin edəcək istiqamətləri işləyib hazırlamaq, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində müəssisənin likvidlik və ödəyicilik qabiliyyətinin formalaşması üçün strateji və taktiki məqsədlərin işlənilib hazırlanmasını təmin etmək, istehsal olunacaq məhsulun, görülməli işin və göstəriləcək xidmətlərin keyfiyyətinə xələl gətirmədən onların maya dəyərinin aşağı salınması üçün tədbirlər görülməsini təmin etmək, elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi nəticəsində müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlər həyata keçirtməkdən ibarətdir.

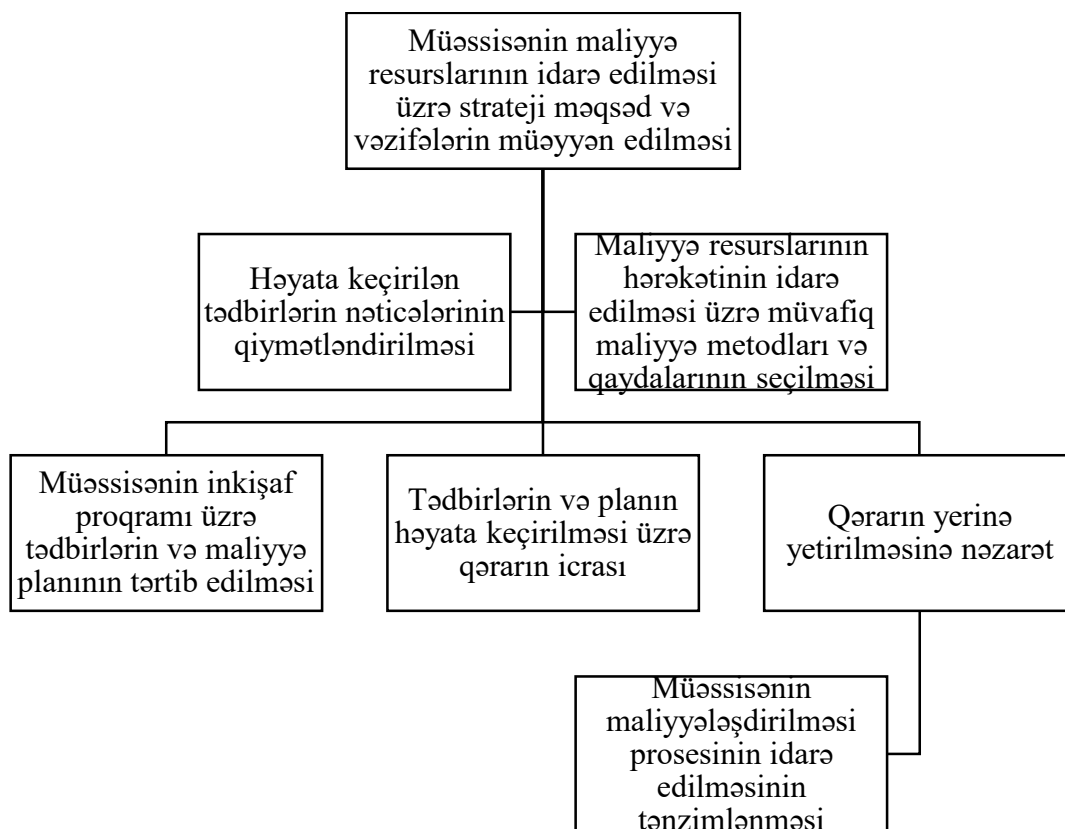
Müəssisə idarə və təşkilatların maliyyə resurslarının möhkəmləndirilməsinin əsas istiqamətləri həmin müəssisələrin, idarə və təşkilatların istifadə etdikləri pul vəsaitləri həcmnin optimallaşdırılması və onların qıtlığının aradan qaldırılmasının təmin edilməsidir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini aşağıda qeyd olunanlar təşkil edir:[14, səh. 202]

- Müəssisə, idarə və təşkilatlarda təsərrüfat fəaliyyətinin sistemli-fasiləsiz təhlili;
- Mürəkkəb bazar mexanizmi şəraitində müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə sabilliyini təmin etmək məqsədilə mövcud tələblərə uyğun olaraq dövriyyə vəsaitlərinin təşkili;

- Müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərinin dəyişkən və sabit qruplara ayıraraq optimallaşdırılması və “xərclər-pul gəliri-mənfəət” həlqəsindəki elementlərin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənəşdirilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətində mənfəətin bölüşdürülməsinin alternativ variantının tapılması və daha rentabelli və effektiv dividend siyasətinin seçilərək işlənilib hazırlanmasının təmin edilməsi;
- Maliyyə resursları mənbələrinin ən əlverişli xüsusiyyətlərinin seçilməsi və bank sektoruna təsir gücünü artırmaq məqsədi üçün kommersiya kreditinin və veksəl dövriyyəsinin daha geniş tətbiqi;
- İstehsalı genişləndirmək və çoxşaxəli etmək məqsədilə lizinq münasibətlərindən istifadənin genişləndirilməsinin təmin edilməsi;
- Balansın qeyri-qənaətbəxş struktura malik olmasına şərait yaratmamaq üçün əmlakın tərkibinin və həmçinin onun mənbələrinin formalaşmasının təkmilləşdirilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatın strateji maliyyə siyasətinin hazırlanması və onun prioritet istiqamətlərinin müəyyən olunaraq həyata keçirilməsinin təmin edilməsi.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə resurslarının idarə edilməsi, eləcə də xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təhlili və idarə edilməsi müəssisə, idarə və təşkilatın uzunömürlü fəaliyyətini nəticələndirən əsas elementlərdən biridir. Bu baxımdan aşağıdakı sxemdə müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin strateji məqsədləri və vəzifələri əhatəli şəkildə verilmişdir.[13, səh. 248]

Sxem 2.***Maliyyə menecmentinin prinsipial sxemi***

Mənbə: M.C.Ataşiyev, R.N.Nurəliyeva. "Maliyyə menecmenti". Bakı-2010 dərslik vəsaitinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Maliyyə menecmenti yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsədlərə nail olmaq üçün özünün metodlarından istifadə edir. Maliyyə menecmentinin məqsədlərinin realizə olunmasına yönəldilmiş maliyyənin idarə olunma metodları tarixi xarakter daşımaqla makro və mikro səviyyələrdə dəyişilərək inkişaf edir. Mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində müxtəlif təsərrüfat formaları üzrə maliyyə menecmentinin əsas metodlarına aşağıdakıları aid etmək olar:[21, səh. 601]

- Proqnozlaşdırma və planlaşdırma;
- Maliyyələşdirmə və kreditləşdirmə
- Özünümaliyyələşdirmə;
- Maddi həvəsləndirmə;
- Sanksiyaların tətbiq edilməsi.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə menecmenti müəyyən maliyyə resursları toplusunun koməyi ilə həyata keçirilir. Burada əsas məsələ ilkin və təkrar vasitələrdir. İlkin maliyyə vasitələri dedikdə, pul vəsaitləri, bununla yanaşı debitor və kreditor borcları, həmçinin qısamüddətli maliyyə qoyuluşları nəzərdə tutulur. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarına misal olaraq səhmləri, istiqrazları və qiymətli kağızları göstərmək olar. Təkrar maliyyə vasitələri dedikdə isə, opsiyonlar, fyuçerslər və forvard kontraktları nəzərdə tutulur.

Maliyyə menecmenti, xüsusilə də müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərinin maliyyə menecmenti həmin müəssisə, idarə və təşkilatların uzunmüddətli fəaliyyətində müstəsna rol oynayır. Biznes fəaliyyəti və ya sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq müəssisələrdə xərclərin maliyyə menecmenti maliyyə anlayışından tamamilə ayrılaraq ayrı kontekstdə təhlil olunur. Mürəkkəb bazar münasibətləri şəraitində hər bir müəssisənin qarşısında duran əsas məqsəd istehsal xərclərini azaldaraq daha çox mənfəət əldə etməkdir. Əldə olunmuş mənfəətin yüksək həcmi sahəsində müəssisə, idarə və təşkilatlar mövcud kapitallarını artırma, iqtisadiyyatın digər sahələrinə investisiya siyasətini tətbiq edərək daha da mənfəət əldə edə bilirlər. bu baxımdan müəssisənin idarə olunmasında maliyyə menecmenti, eləcə də xərclərin maliyyə aspektindən qiymətləndirilməsi çox mühim əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Maliyyə menecmenti özündə müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə siyasətinin hazırlanmasını, maliyyə məsələləri üzrə tədbirlərin əsas istiqamətlərini, müəssisə, idarə və təşkilatların rəhbərlərinin və onların funksional bölmələrinin informasiya təminatını, maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsini ehtiva edir. Ona görə də maliyyə menecmentinin bütün problemləri ümumi menecmentin mexanizminin iqtisadi nöqteyi-nəzərdən bütün elementlərini özündə birləşdirir. Qeyd olunan maliyyənin idarə edilməsi problemlərinə aşağıda qeyd olunanları aid etmək olar:[28, səh. 293]

- Ümumi Daxili Məhsulun təkrar istehsalının iqtisadi aspektdən araşdırılması, eyni zamanda da gəlirlər, mənfəət və xərclərin hərəkətliliyinin müəyyən edilməsi;

- İqtisadi formasına görə bir-birindən fərqlənən maliyyə əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi, maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinin öyrənilməsi;
- Qiymətli kağızlar və valyuta bazarlarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi;
- Pul tədavülü və maliyyə əməliyyatlarının vahid vəhdət halında tənzim edilməsi;
- Dövlət büdcəsi gəlirləri və xərclərinin sosial və iqtisadi proseslərlə uyğunlaşdırılması;
- Gəlirlərin ilkin və təkrar bölgüsü üzərində maliyyə nəzarəti sisteminin gücləndirilməsi;
- Gəlirlərin və xərclərin müəssisə, idarə və təşkilatların büdcələrində tutduğu yerin analizinin düzgün aparılması;
- Büdcə siyasətinin iqtisadi kateqoriyalara uyğunlaşdırılması;
- Nağd pul, nağdsız hesablaşmalar və qiymətli kağızlar (səhm, opsiya, veksellər) arasında mövcud iqtisadi şəraiti nəzərə alan nisbətlərin tənzim edilməsi;
- İstehsal olunmuş məhsulun qiymətkoyma prosesində bazar mexanizmi ilə dövlət siyasətinin uzlaşmasını nəzərə almaq.

Dünya ölkələrinin maliyyənin idarəedilməsi sahəsindəki praktikası göstərir ki, inflyasiya yüksək olduğu hallarda və iqtisadi böhranın hökm sürdüyü dövrdə müəssisələrdə maliyyə menecmentinin vahid strategiyasını hazırlamaq mümkün olmur.[27, səh. 300] Belə olan halda müəssisə, idarə və təşkilatların qarşıya qoyduğu əsas məqsəd mövcud kapitaldan səmərəli istifadə edilməsi və gəlirlərin düzgün bölüşdürülməsi sahəsində inkişaf konsepsiyasını işləyib hazırlamaq və həyata keçirtməkdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün müəssisə maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə aşağıdakı məsələləri həll etməyə çalışır:[28, səh.299]

- Müəssisə, idarə və təşkilatın sərəncamında olan əmlakının ümumi dəyəri, quruluşu və formalaşma mənbəyinin qiymətləndirilməsini təmin etmək;
- Maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin başlıca istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Maliyyə inventarlarını müəyyən edən əsas xarakterik göstəricilərin müəyyən edilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların ödəmə qabiliyyətinin müxtəlif meyarlar əsasında qiymətləndirilməsini təmin etmək.

Bəzi xarakterik xüsusiyyətlərə əsasən maliyyə menecmentinin təhlili göstərir ki, maliyyənin idarə edilməsi menecmentin ümumi idarəetmə nəzəriyyəsinin əsas tərkib hissəsidir. Maliyyə idarəetməsini təsvir və xarakterizə edərkən, bu funksiyalar adekvat, xüsusilə proqnozlaşdırma və planlaşdırma, təhlil. Nəzarət və digər metodlarda öz bariz nümunəsini tapır.

Aydındır ki, idarəetmə elm ilə incəsənətin vahid vəhdətini təşkil edir. Məhz bu səbəbdən də, idarəetmə qərarları, o cümlədən də maliyyə xarakterli idarəetmə qərarlarının qəbul və icra olunmasında obyektiv amillərlə yanaşı, subyektiv amillərin də müstəsnasız rolu vardır. Qeyd etdiklərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, maliyyə idarəetməsinin özünün aydın və səlis istiqaməti vardır və maliyyə menecmenti nəzəriyyə ilə praktika arasında körpü rolunu oynayır. Maliyyə idarəetməsinin bu xarakterik xüsusiyyəti həm maliyyə menecerinin fəaliyyətinin informasiya təminatını, həm də qeyd olunan bu iki istiqamətin nümayəndələrinin fəaliyyət obyektinin uyğun gəlməsi nöqtəy- nəzərindən maliyyə menecmenti mühasibat uçotu ilə sıx bağlıdır.

1.2. Debitor və kreditor xərclərin mahiyyəti

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, həmçinin, ödəmə qabiliyyətinin gücləndirilməsi, onların iqtisadi potensialının artırılmasının zəruri şərtlərindəndir. Bununla bərabər, ödəməmələrin uçotu və makroiqtisadi təhlili ölkə

iqtisadiyyatının bütün sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisə, idarə və təşkilatların səmərəli idarə edilməsində həlledici rol oynayır.[31]

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin özü, onlarla dövlət orqanları və maliyyə bazarı arasında qarşılıqlı əlaqələrin miqyası genişlənir ki, bu da mürəkkəbləşməkdə olan hesablaşmaların düzgün və dəqiq uçota alınmasına, onların hərəkətinə nəzarətin gücləndirilməsinə olan ehtiyacı daha da artırır.

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti zamanı hər bir müəssisədə borclar, bununla yanaşı başqa təşkilatlar qarşısında görülmüş iş və həmçinin xidmətlər həcmi və işçilərə məvacib formasında borclar haqqında olan öhdəliklər yarana bilər. Müəssisənin digər hüquqi və fiziki şəxslərə belə borcu kredit borcu adlanır.

Digər hüquqi və fiziki şəxslərin işlədiyi həmin təşkilata olan borcları isə debitor borcu və həmçinin şəxslərin özü isə debitorlar adlandırılır. Debitor borclara görə alıcı və sifarişçilərin əldə etdiyi məhsullara (xidmətə) görə borclarını daxil etmək olar. Belə borcları həmçinin üçüncü tərəfə də satmaq olar.

Debitor borcları dedikdə, buraxılmış mallara, görülmüş işlərə və göstərilmiş xidmətlərə, təhtəl məbləğlərə, məhsula verilmiş avanslara və digər bu tipli xərclərə görə müəssisə, idarə və təşkilata olan borc məbləği başa düşülür.[29, səh. 12]

Kreditor borcları dedikdə isə, müəssisə, idarə və təşkilatların bütün növ fiziki və hüquqi şəxslərə olan borc məbləğinin səviyyəsi başa düşülür. [29, səh.16]

Deməli onda, debitor borcları- müəssisə, idarə və təşkilatların “alacaqları” hesab olunursa, kreditor borcları isə müəssisə, idarə və təşkilatların “verəcəkləri” hesab olunur.

Ödəməmələri yaradan dörd faktor səciyyələndirilir. Birinci faktor dövriyyə vəsaitlərinin sıradan çıxarılması ilə real sektorun pulsuzlaşdırılmasıdır. Bu, çox sadə şərhdir. Burada məhsulun dəyərinin qiymətləndirilməsində material xərcləri m aya dəyərinə alış qiyməti ilə daxil edilir. Hər şey də bununla başlayır. Burada diskontlaşma nəzərə alınmır. Artan inflyasiya qiyməti qısa bir müddətdə heçə endirir və dövriyyə vəsaitlərini sıradan çıxarır və bu zaman yeni məhsulun alınmasına vəsait qalmır. Bu, ödəməmələri yaradan ilk mühüm amildir. Belə

iqtisadi vəziyyətdə pulu müxtəlif əvəzləyicilər, barter, natural mübadilə əvəz edir. Ümumiyyətlə, bu vəziyyət özü paradoksaldır. Dövriyyə vəsaiti olmadan necə işləmək mümkündür? Ödəməmələri yaradan ikinci faktor daha dağıdıcı xassə daşıyır. Bu, əhali gəlirlərinin nağd pul vəsaitlərindən məhrum edilməsi ilə yaranmış vəziyyətdir. Üçüncü faktor büdcə-vergi "bumeranqı" effekti ilə bağlıdır. Dördüncü - sonuncu faktor isə iqtisadiyyatın dollarlaşdırılma ası ilə səciyyəvidir. Dollarlaşma çoxfaktorlu bir proses olub, bir sıra səbəblərdən irəli gəlir. Dollarlaşma, ilk növbədə, milli valyutanın uzunmüddətli sabitliyinə inamın aşağı olm ası və bu səbəbdən cari ödəmələrin həyata keçirilməsi və eləcə də yığım vasitəsi kimi daha güclü xarici valyutaya tələbin yaranma ası ilə əlaqədardır. [30, səh. 106]

Gəlirlər və ya xərclər həmişə müəssisələrin hesabatında pul vəsaiti mədaxil yaxud məxaric olanda tanınmırlar. Maliyyə hesablaşmasının əsas prinsipləri məhz bunu izah edir. Hesablaşmanın əsas prinsipi odur ki, pul vəsaitlərinin hərəkətindən asılı olmayaraq gəlir qazanıldıqda, xərc isə çəkildikdə tanımaq lazımdır. Hesablaşmalar 4 kateqoriyaya ayrılır. Bunları qısa şəkildə aydınlaşdıraq: [30, səh.451]

- ✓ Qazanılmamış gəlir. Siz pulu gəliri qazanmazdan öncə qəbul edirsiniz. Buna qəzet istehsalı ilə məşğul olan müəssisəni misal olaraq göstərə bilərik. Fərz eliyək ki, qəzet istehsalı ilə məşğul olan B şirkəti ilə xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən C şirkətinin arasında 2015-ci il yanvar ayında müqavilə bağlanmışdır. Müqaviləyə əsasən B şirkəti 2015-ci il dövründə C şirkətinə həftə ərzində 300 ədəd qəzet göndərəcək. B şirkəti müqavilədə göstərilən satış məbləğini (3 min dolları) müqavilə imzalanmış tarixdə qəbul etməkdədir. Bu gəlir B müəssisəsinin balans hesabatlarında qazanılmamış gəlir olaraq qeyd olunur. Belə ki, baxmayaraq satış məbləği alınıb, qəzet C şirkətinə 2015-ci ildə göndəriləcək. Demək ki onda bu kateqoriya kreditor xərclərini əhatə etməkdədir.

- ✓ Hesablanmış və alınmış gəlir. Gəlir qazanılıb, amma pul vəsaitləri hələ də daxil olmayıb. Misal üçün, ofis ləvazimatı satan A müəssisəsi 2014-cü il ərzində 500 min dollar həcmində satışlar reallaşdırmışdır və müqaviləyə əsasən satış məbləği gələcək il ödəniləcək. Baxmayaraq ki, satış məbləğləri gələn il alınan A şirkəti gəliri (500 000 dolları) bu il tanıyıb. Çünki, A müəssisəsi malları alıcıya göndərüb. Deməli onda bu kateqoriya müəssisənin debitor xərcinin əsasında dayanan mənbələrdən biridir.
- ✓ Öncədən ödənilmiş xərclər. Xərclər tanınmazdan əvvəl pul ödənilir. Buna ən düzgün misal icarə xərcidir. X müəssisəsi ofis icarəyə götürüb, 2015-ci ildə illik icarə haqqını (7500 dollar) 2014-cü il dekabr ayında ödəyib. Bu xərclər 2014-cü ilin xərcləri deyil, amma ödəniş 2014-cü il ərzində aparıldığına görə balans hesabatında mütləq qeyd olunmalıdır.
- ✓ Hesablanmış və ödənilməmiş xərclər. Şirkət balans hesabatında xərcləri tanıyır, amma bu xərclərə dair heç bir ödəmə aparılmamışdır. Fərz eliyək ki, Y şirkəti əməkdaşlarının 2014-cü il dekabr ayının əmək haqlarını (cəmi 1 milyon dollar) ödəməyib. 2014-cü ilin axırına olan balans hesabatlarında Y müəssisəsi baxmayaraq ki, əmək haqlarını ödəməyib, bu xərci özündə göstərməlidir. Deməli onda, bu kateqoriya da özü-özlüyündə müəssisə, idarə və yaxud da təşkilatın əsas debitor xərc mənbələrindən hesab olunur.

Adətən müəssisələrin borcları “zəncirvari reaksiya” vermək xüsusiyyətinə malik olur. «Məsəl üçün, məhsul və xidmət (məsələn, neft) satarkən xammal zavoda göndərilir (müəssisə təchizatçıya borclu qalır), ordan neft bazasına (obyekt neft zavoduna borclu olur) göndərilir və s. Sonra isə borc məhz bu zəncirvari yolla ödənilir. Yəni başa düşmək lazımdır ki, biz iqtisadi münasibətlərin qarşılıqlı asılılıq vəziyyətində yaşayırıq və bir məsuliyyəti olmayan borclu şəxs bir sıra şirkətlər üçün borcların qaytarılmaması böhranını meydana gətirə bilər.

İnkişaf edən bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə dövriyyənin sürətini artırmaq məqsədilə pul vəsaitləri ilə yanaşı, “surroqat pullar”dan, məsəl üçün, veksəl, istiqrazlardan istifadə olunur. Ancaq belə maliyyə alətlərinin tətbiq olunması ölkəmizdə fond bazarının inkişaf etməməsinə görə məhduddur.

Borcu qaytarmamaq üçün bir variant da borclu olan müəssisənin iflası mümkündür. Qanunvericiliyə görə, bu proses həm könüllü, həm də ki, məcburi şəkildə həyata keçirilir. Fiziki yaxud hüquqi şəxslər borclarını qaytara bilmədiyi təqdirdə, yəni borc məbləği onun xalis aktivlərinin 10 %-ni keçirdi təqdirdə, məhkəmə və ya müflisləşmə prosedurasının başlanması, yaxud sanasiya prosesinin (müəssisənin “sağlamlaşdırılması”) həyata keçirilməsi haqda qərar çıxarır.[12]

Ölkə miqyasında duruma nəzər yetirsək, bizdə borcun qaytarılmamasıyla bağlı ciddi problemin olmadığını görürük. Müəssisələrin borcları qaytarmaqla bağlı problemləri yarandıqda, adətən bu pul azlığı yaxud dövrün qeyri-stabilliyi ilə deyil, sadəcə onların kreditorlarının qarşısında öhdəliklərə qarşı adi məsuliyyətin olmamasıyla haqqında olur. Bu vəziyyətdə ən uyğun çıxış yolu məhkəməyə müraciət etmək yoludur. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, ölkəmizdə iddianın ümumi müddəti 10 il təşkil edə bilər. Hətta mütəmadi olaraq yerinə yetirilməli olan müqavilələr haqqında iddia müddəti 3 il və əgər müqavilə predmeti daşınmaz əmlakdırsa o halda müddət 6 il olur.

Bank kreditinin qaytarılması ilə bağlı ən önəmli xərclər keyfiyyətsiz həyata keçirilə bilən anderrayting və bununla yanaşı kredit verərkən riskin yanlış müəyyən edilməsidir. Həmçinin cavabdeh tərəfin məhkəmə prosesini qəsdən uzatması da bura daxildir.

Çox zaman təşkilat krediti verərkən heç də hər zaman qoyulmuş girovun verilmiş məbləğə uyğunluğunu düzgün şəkildə dəyərləndirmir. Bu isə ona görə baş verir ki, girovun (torpaq ərazisi və daşınmaz əmlak və s.) bazar qiymətləri, məsələn, on min manat olduğu anda, dələduzluqla onun qiyməti 100000-ə qaldırıla bilər; buna uyğun olaraq da kredit təxminən 50 min manat məbləğində ayrılmaqdadır. Sonradan mübahisəli vəziyyət anında kreditor məhkəmə yoluyla

cavabdeh şəxsdən bu resursları almağa çalışarkən müəyyən olur ki, girov olunan kreditin heç də yarısını belə ödəmir bununla yanaşı borclu şəxsin isə ödəməyə pulu yoxdur, və ya o, tam qanuni əsaslar ilə məhkəmə prosesini uzatmağa çalışır.

Təcrübədə qanunvericiliyin bu haqqda mükəmməl ola bilməməsi və onun tətbiq olunması zamanı, xüsusən də qərarların icrası prosesində qüsurların mövcudluğu bankların 5-6 ildə pullarını geriye ala bilməməsinə səbəbiyyət verir. Beləliklə, məhkəmə və icraçılar hər şeyi həll edə biləcək “sehrli dəyənək” deyil. Bunun üçündə kreditorlar ilk olaraq kreditlərin anderraytinqi və riskin dəyərləndirilməsinə görə daxili prosedurları daha da təkmilləşdirməlidirlər.

Firmalara kreditor borcu (creditor debts to companies) - firmaların hesablaşmalarının mühasibat uçotu hesabatlarında göstərilən kreditor borcunun, həmçinin veksellərin və avansların vəziyyətini özündə göstərir. Kreditor borcları malgöndərənin yüklənən məhsula, yerinə yetirilən işlərə və göstərilən xidmətlərə, həmçinin verilən təminatlı veksəl və avanslara görə borclarını, eləcə də material itkilərinin ödənməsi üzrə borcları özündə ehtiva edir. Bundan başqa, kreditor borcu müəssisənin bütün növlərində büdcəyə ödəmələrini, işçilərə əmək haqlarının və digər ödəmələrdə vəsaitlərin verilməsi, dövlət qeyri-büdcə fondlarına ödəmə əsaslı borclarını göstərir. Şirkət, rəsmi qanunvericiliyə görə, sahibkarlıq fəaliyyətini formalaşdıran və bu cür fəaliyyətlər üçün yaradılan aşağıda göstərilən qurumlar deməkdir: Respublikamızın qanunvericiliyinə müvafiq şəkildə yaradılan hüquqi şəxs; xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə uyğun şəkildə yaradılan hüquqi şəxslər (korporasiya, şirkət, firma və digər analoji qurum), eləcə də onların filial və ya daimi nümayəndəlikləri. Şirkətlərə maliyyə qoyuluşları isə digər müəssisələrin qiymətli kağızları və nizamnamə fondlarına uzunmüddətli və qısamüddətli investisiyaların miqdar və hərəkəti haqda informasiyanı, eləcə də ölkə daxili və xarici ölkələrdə verilmiş borcları əks etdirir.[31]

1.3. Müəssisələrin debitor xərclərinin təsnifatı.

Məlum olduğu qədər ilə gəlirlər müəssisə aktivlərinin əldə edilməsi zamanı müəssisələrin iqtisadi fayda əldə etməsi olaraq bilinir. Sahibkarın müəssisə

fəaliyyətində birinci məqsədi gəlir (mənfəət) əldə etməkdən ibarətdir. Gəlir mahiyyət etibarilə aktivlərin artması və öhdəliklərin azalmasına bilavasitə təsir göstərir. Bu zaman kapitalın artması baş verir və bu halın mülkiyyətçilərin paylarına təsiri hiss olunmur. Müəssisələrin əsas gəlir mənbəyi məhsul və xidmətlərin satışından gələn gəlirlərdir. Amma bununla birlikdə valyuta mübadiləsi, icarə, və s. kimi sferalar da gəlir mənbəyi hesab olunur. Gəlirlər öz-özlüyündə adi fəaliyyətdən əldə edilən gəlirlər və sair gəlirlərə bölünür.[2, səh.54]

Gəlirlərə aid edilən məsələlərdən biri də keyfiyyət məsələsidir. Gəlirlərin keyfiyyəti, onların həqiqi, normal və real iqtisadi fəaliyyətinin nəticələri ilə müəyyən olunur. Əgər gəlir iqtisadi artım, optimal xərc, effektiv təsərrüfatçılıq nəticəsində yaranıbsa, o zaman həmin gəlirlər keyfiyyətli gəlirlər hesab edillir. Amma əgər gəlirlər qiymətlərin əsassızca səbəblərə görə artırılması, müqavilədə xətalara yol verilməsi və s. Mənfi hallar nəticəsində əldə olunursa, onlar əsassız və keyfiyyəti olmayan gəlirlər adlandırılmaqdadır.

Gəlirlərdən danışanda diqqət yetirilməli anlayışlardan biri də gəlirin kapitallaşmasıdır. Gəlirin kapitallaşması gəlirlərin hamısının və ya bir hissəsinin kapitalla çevrilməsidir. Gəlirin kapitallaşması əsasən aşağıda göstərilən istiqamətlər, əməliyyatlar üzrə aparılmaqdadır:[3, səh. 96]

- ✓ İstehsalın inkişafıyla əlaqədar olaraq xalis mənfəət kateqoriyasının kapitallaşması;
- ✓ İnvestisiyalardan əldə olunan xalis pul axınların kapitallaşması;
- ✓ Dividendlərin kapitallaşması və digər buna bənzər amillər.

Xərclər isə gəlirin tam əksi olaraq firmadan aktivlərin axını ilə iqtisadi mənfəətin azalmasıdır. Mahiyyət etibarilə xərclər material, əmək və pul xərcləri kateqoriyalarına ayrılır. Material xərci müəssisə və yaxud müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətlərinin lazımi ehtiyatlarla təmin olunması anında yaranır. Öz-özlüyündə bu xərclər xammal dəyərini, əsas və köməkçi materiallarını, yanacağı, enerjini və s.-ni birləşdirir.

Gəlir aktivlərin artması və öhdəliklərin azalması ilə əlaqədar iqtisadi effektivliyin artımının olduğu və bu artımın etibarlı dərəcədə qiymətləndirilməsinə imkanın mövcudluğu olduqda tanınır.

Xərc isə aktivlərin azalması və öhdəliklərin artmasıyla əlaqədar iqtisadi effektivliyin azalmasının baş verdiyi, bunun etibarlı şəkildə qiymətləndirilməsinə imkanın mövcud olduğu zamanlarda tanınır. Əksər zamanlarda, xərclər və gəlirlərin ayrı-ayrılıqda maddələri bilavasitə əlaqəli olur. Ona görə də, əlaqələndirmə konsepsiyasına əsaslanmaqla xərc və gəlirlər eyni zamanda tanınmalıdırlar. Xərcin gəlirlə birbaşa əlaqələndirilməsi mümkün olmayanda, onlar müvafiq hesabat dövrü arasında düzgün və ardıcıl şəkildə bölüşdürülür. Bölüşdürmə üsulu gələsi iqtisadi effektivliyin baş verməsi gözlənilən zamanlar üzrə xərcin tanınmasını təmin etməsidir.

Gəlirlərin qiymətləndirilməsi gələcək məsələlərdən asılı olan fərqli qeyri - müəyyənliklərin təsirinə məruz qalmaqdadır. Problemlər baş verdikcə və qeyri - müəyyənlik aradan qaldırıldıqda çox zaman gəlirlərin qiymətləndirilməsinə təzədən baxmaq lazım gəlir. Ona görə də podrat müqavilələri üzrə gəlirlərin məbləği müəyyən hesabat dövründən başqasına keçdikcə arta yaxud azala bilər.

Müəssisənin hesabat dövründəki işgüzar fəaliyyəti ilə əlaqədar mənfəət və zərərlər də daxil olmaqla maliyyə göstəriciləri müəssisənin özünəməxsus kapitalının artma və ya azalma səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Müəssisə, idarə və təşkilatların hesabat dövründəki işgüzar fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq kapitalın artması mənfəətdə. Azalması isə zərərə daxil edilir.

Xərclər müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilir. Həmin əlamətlərə aşağıdakılar aiddir:[20, səh 611]

- ✓ İqtisadi məzmununa görə
- ✓ Yekcinslik dərəcəsinə görə
- ✓ İstehsalın həcmində münasibətinə görə
- ✓ Təyinatına görə
- ✓ Məqsədəuyğun kriteriyasına görə
- ✓ Maya dəyərinə daxil olması üsuluna görə

- ✓ Yaranma tarixinə görə

İqtisadi məzmununa görə xərclər iki əsas qrupa bölünür. Həmin qruplara aşağıdakılar aiddir: [20, səh 612]

- ✓ İqtisadi elementlərinə görə;
- ✓ Kalkulyasiya maddələrinə görə;

İqtisadi elementlər üzrə xərclərə aşağıdakılar daxildir: [19. Səh.614]

- ✓ Geri qaytarılmış materialların dəyərini çıxmaqla material xərcləri;
- ✓ Əməyin ödənişi üzrə olan xərclər;
- ✓ Sosial sığortaya olan köçürmələr;
- ✓ Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası;
- ✓ Digər xərclər.

Məsrəflərin kalkulyasiya maddələri haqqında qruplaşdırılması üsulu məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin daha dəqiq hesablanması üçün tətbiq olunur. Xərc maddəsi, yaxud kalkulyasiya maddəsi - ayrıca hər hansı bir məhsulun, yaxud da bütün məhsul buraxılışının maya dəyəri təşkil edən müəyyən növ xərclər hesab olunur. Kalkulyasiya maddələri üzrə xərclər ayrılır [20, səh. 614]:

- ✓ xammal və həmçinin materiallar;
- ✓ satılan biləcək tullantılar (bu zaman çıxılır);
- ✓ alınmış məhsullar və yarımfabrikatlar həmçinin kənar müəssisələrin istehsal xarakteri daşıyan xidmətləri;
- ✓ texnoloji məqsədlərin həyata keçirilməsi məqsədilə yanacaq və enerji;
- ✓ istehsalatda çalışan işçilərin əmək haqları;
- ✓ sosial köçürmələr;
- ✓ istehsalın hazırlanmasına və öyrənilməsinə çəkilə bilən xərclər;
- ✓ ümumistehsalat xərcləri;
- ✓ ümumtəsərrüfat xərcləri;
- ✓ zay məhsuldan olan itkilər;
- ✓ digər istehsalat məsrəfləri;

Yekcinslik dərəcəsinə görə xərclərin əsas növləri aşağıdakılardan ibarətdir:[20, səh 615]

- ✓ birelementli xərclər
- ✓ kompleks xərclər

Birelementli xərclər dedikdə, bircinsli iqtisadi elementlərdən ibarət olan xərclər başa düşülür. Kompleks xərclər dedikdə isə müxtəlif iqtisadi elementlər qrupunu birləşdirən xərclər başa düşülür.

İstehsalın həcminə münasibətinə görə isə xərclər iki əsas qrupa bölünür:[20, səh.616]

- ✓ Dəyişkən
- ✓ Sabit

Dəyişkən xərclər istehsalın həcmindən asılı olan xərclərdir. Belə ki, istehsalın həcmnin artması belə xərclərin də səviyyəsinin artması ilə müşahidə olunur. Sabit xərclər isə istehsal həcmnin artıb-azalmasından asılı olmayaraq sabit qalan, dəyişilməyən xərclərdir.

Təyinatına görə xərclər iki qrupa bölünür:[20, səh.617]

- ✓ Texnoloji xərc
- ✓ İnzibati-təsərrüfat xərclər

Texnoloji xərclər istehsal prosesi ilə əlaqədar olan xərclərdir. Belə ki, elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala tətbiq olunması nəticəsində yaranan xərclər hesab olunur. İnzibati-təsərrüfat xərcləri isə sənaye müəssisələrinin təsərrüfat-idarə mexanizminin formalaşmasına çəkilmiş xərclərdir.

Məqsədəuyğunluq kriteriyasına görə isə xərclər iki qrupa bölünür:[20, səh 618]

- ✓ İstehsal xərci
- ✓ Qeyri-istehsal xərci

İstehsal xərci yararlı məhsulun buraxılışıyla əlaqədar yaranan xərclərdir. Qeyri-istehsal xərcləri isə istehsalın dayanması nəticəsində yaranan itkilərlə, zay məhsul istehsalı ilə əlaqədar və yaxud da məhsul çatışmazlığı nəticəsində yaranan xərcləri əhatə edir.

Maya dəyərinə daxil olma üsuluna görə isə xərclər iki əsas qrupa bölünür. Həmin qruplara aşağıdakıları aid etmək olar:[20, səh.620]

- ✓ Birbaşa xərc
- ✓ Dolayı xərc

Birbaşa xərclər ilkin sənəd əsasında məhsulların müəyyən növünə aid edilə biləcək xərclər maya dəyərinə daxil edilir. Bütün növ birbaşa xərclər bir anda dəyişkən xərclərdir. Dolayı xərc – bir-neçə məhsulun istehsalına çəkilmiş xərclərdir. Belə xərclər xüsusi hesablarda toplanılır və müəyyən baza təməlində (əmək haqqı, istehsal həcmi və s.) bölüşdürülərək məhsulun maya dəyərinə aid edilir.

Yaranma tarixinə görə isə xərclər iki əsas qrupa bölünür:[20, səh.621]

- ✓ Cari xərc
- ✓ Gələcək dövrün xərci

Cari xərclər məhsulların istehsalı prosesi ilə əlaqədar olan və cari dövr ərzində gəlir gətirə bilən xərclər hesab olunur. Gələcək dövrün xərcləri dedikdə isə. Cari dövrdə çəkilən, lakin gələcəkdə iqtisadi fayda verən xərclər başa düşülür.

Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq mənfəət və gəlir aşağıdakı mənbələrdən formalaşır: [13, səh 215]

- Müəssisənin bilavasitə yerinə yetirdiyi cari fəaliyyətdən, istehsal olunmuş məhsulun realizə edilməsindən və görülmüş işlərdən və göstərilmiş xidmətlərdən əldə olunan maliyyə nəticələri. Bu maliyyə nəticələri müəssisənin fəaliyyət keyfiyyətindən asılı olaraq mənfəət və zərərle nəticələnə bilər. Belə ki, məhsul istehsalına çəkilən xərclər birbaşa mənfəəti azaldırsa, həmin istehsal xərclərinin azaltmaq daha çox mənfəət əldə etmək olar. Lakin, burada diqqət yetirilməli olan nüans məhz Elmi-Texniki Tərəqqinin ən son nailiyyətlərini istehsala cəlb etməklə istehsal xərcini azaltmaq mümkündür. İstehsal olunacaq məhsulun keyfiyyətinin aşağı salınaraq istehsal xərcinə qənaət olunarsa, bu son nəticədə müəssisə zərər gətirər; istehsal olunmuş keyfiyyətsiz və ya aşağı keyfiyyətli məhsulların realizə olunması çətinləşər və müəssisə, idarə və təşkilat bu istehsaldan mənfəət götürə bilməz və zərərə işləmiş olar.

- əsas vəsaitlərin və aktivlərin satışından əldə olunan maliyyə nəticəsi. Qeyd olunan maliyyə nəticəsinin özəyində mənfəət dayanır. Belə ki, əsas vəsaitlərin və aktivlərin satışı nəticəsində müəssisə, idarə və təşkilatlar mənfəət əldə etmiş olurlar.
- Satışla əlaqədar olmayaraq maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarından əldə olunan maliyyə nəticələri. Burada maliyyə nəticəsi kimi həm mənfəət, həm də zərər çıxış edə bilər.
- Mənfəətdən büdcəyə ödəmələr üzrə maliyyə nəticələri. Bu nəticələrin özəyində isə yalnız və yalnız xərclər dayanır.

Yuxarıda qeyd olunan maliyyə nəticələri əsasında, yəni mənfəət və zərərin yekunu olaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda kapital artımı və ya azalması müşahidə oluna bilər.

Sənaye müəssisələri hesabat ilinin tam yekunu əsasında maliyyə nəticələrini formalaşdırır. Hesabat ili üzrə balans mənfəəti büdcə ilə hesablaşmaların nəticə nəzərə alınaraq müəyyən edilir. Balans mənfəəti dedikdə, müəssisə, idarə və təşkilatların bütün istehsal və qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş mənfəətin yekunu başa düşülür. İşçilərin əmək haqqını, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş vergi dərəcələrini və digər icbari tədiyyələr ödəndikdən sonra müəssisə, idarə və təşkilatların sərəncamında qalan mənfəət müəssisənin xalis mənfəəti hesab olunur.

Hesabat ili ərzində istehsal və ya qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi nəticəsində əldə olunmuş xalis mənfəətin müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyətində çox əhəmiyyətli yeri vardır. Belə ki, müəssisənin sərəncamında qalan həmin xalis mənfəət müəyyən təyinatlar üzrə bölüşdürülür. Bu bölüşdürülmə uğurla həyata keçirildikdən sonra müəssisənin sərəncamında mənfəət qalığı müşahidə olunarsa, həmin mənfəət qalığının gələcəkdə bölüşdürülməsi üzrə prioritet sahələrə yönəldilir.

Sənaye müəssisələrini istehsal və ya qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində mənfəət qazana və ya zərərlə işləyə bilərlər. Xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlilində ən önəmli yeri cari il ərzində mənfəət və zərərin

balansı təşkil edir. Çünki, bu balansın səviyyəsini proqnozlaşdırmadan fəaliyyət göstərmək qeyri-mümkündür. Əgər cari hesabat ili ərzində maliyyə nəticələrinə əsasən, müəssisənin mənfəəti varsa, yəni gəlirlər xərcləri üstələyirsə, bu halda müəssisənin uzunmüddətli fəaliyyətindən, əldə olunmuş mənfəətin digər sahələr üzrə bölüşdürülməsindən, investisiya siyasətindən söhbət gedə bilər. Müəssisə, idarə və təşkilatlar bir məhsul istehsalından əldə etmiş mənfəəti iqtisadiyyatın digər sahələrinə investisiya edərək daha çox mənfəət əldə edə bilərlər. Lakin heç də həmişə proqnozlar özünü doğrultmur, gözlənilən nəticəyə nail olmaq mümkünsüz olur. Bunun da başlıca səbəbi kimi xərclərin gəlirləri üstələməsi göstərilir. Belə ki, istehsal xərcləri məhsulun realizə olunması nəticəsində əldə olunmuş gəliri üstələyir. Bu halda müəssisə zərər işləmiş olur və istehsalın profilini dəyişməyə məcbur olur. Bu isə öz növbəsində əlavə maliyyə imkanları tələb edir. Müəssisə, idarə və təşkilatların ehtiyat maliyyə vəsaitləri mövcud olarsa, bu halda həmin maliyyə vəsaitlərini dövriyyəyə cəlb etməklə mənfəət əldə etmək olar və gələcək perspektiv dövrə hazır olmaq olar. Əks halda xərcin gəliri üstələməsi xroniki hal alaraq daimi təkrarlanarsa, müəssisə defolt ola, yəni iflasa uğraya bilər və müflisləşər. Müəssisə iflasa uğradığı halda isə bu barədə məhkəmə qətnaməsi çıxarılır. Belə ki, borclu barəsində sağlamaşdırma tətbiq edilmədiyi və barışıq sazişi bağlanmadığı və ya əqdlərin etibarsız sayıldığı hallarda məhkəmə borclunun iflası haqqında qətnamə çıxarır.[12]

Müəssisə, idarə və təşkilatları müflisləşmə riskindən qorumaq üçün maliyyə nəticələrinin təhlili çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsi zəruriliyi ortaya çıxır. Bir çox hallarda firmalar maliyyə nəticələrinin təhlili üzrə xüsusi orqanlar yaratmaqla uğurlu fəaliyyətə ümid edirlər. Maliyyə menecmenti və ya korporativ menecment firmanın fəaliyyətində ehtiyat fondlarının yaradılması xüsusiyyətini özündə ehtiva edərək risk və gəlirliliyin tarazlığını qorumaq şərtlə firmanın varlıq dəyərini və səhmlərin qiymətinin maksimuma çatdırılması məqsədini güdür.

Ümumi götürsək, müəssisə, idarə və təşkilatların mənfəət və zərərlərinin əsasında aşağıdakılar dayanır:[14, səh 498]

- Hazır məhsulların satışından, işlərin görülməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan mənfəət və zərər
- Təchizat-satış və ticarət müəssisələrində məhsul və ya tara satışından əldə olunan ümumi gəlir;
- əsas vəsaitlərin realizə olunmasından və sair xaricolmadan formalaşan mənfəət və zərər;
- materialların və müəssisə, idarə və təşkilatların digər aktivlərindən əldə olunan mənfəət və zərərlər. Burada müəssisə, idarə və təşkilatların digər aktivləri dedikdə, qeyri-maddi aktivlər, istiqrazlar, qiymətli kağızlar və s. nəzərdə tutulur.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, satışdan kənar fəaliyyət nəticəsində müəssisənin əlavə gəlir və xərcləri yaranı bilər. Satışdan kənar gəlirlərə müəssisə əmlakının icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlər, digər müəssisələr ilə bağlanmış maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar müqavilə şərtlərinin icra olunması səbəbindən əldə olunan gəlirlər, hesabat ilində müəyyən olunmuş keçmiş illərə dair gəlirlər, valyuta vəsaitinin satışından əmələ gələn gəlirlər, vaxtı keçmiş kreditor borclarının silinməsi nəticəsində əldə olunan gəlirlər və əvvəllər qaytarılması ümitsiz sayılan debitor borclarının cari hesabat ilində ödənilməsi nəticəsində əldə olunmuş gəlirlər aiddir. Satışdan kənar fəaliyyət nəticəsində yaranmış zərərlərə isə ödənilən cərimələr, rüsumlar və valyuta vəsaitlərinin satışından əmələ gəlmiş xərclər daxil edilir.

Xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili zamanı əsas məsələlərdən biri də portfelin seçilməsi məsələsidir. Portfelin seçilməsi dedikdə isə, nə üçün nə qədər və nə zaman investisiya qoyulacağı ilə bağlı qərarın qəbul edilməsi prosesi başa düşülür. Bu məqsədlə müəssisə aşağıdakıları etməlidir:[21, səh.349]

- Uyğun məqsədlərin və həmçinin məhdudiyyətlərin aşkar edilməsi: institusional və bununla yanaşı şəxsi məqsədlər üçün, müddət üföqü, riskdən qaçma və verginin nəzərə alınmalıdır;
- Uyğun strategiyanın aşkar edilməsi: aktiv və həmçinin passiv - qorunma strategiyasıdır;

➤ Portfelin performansının ölçülməsidir.

Ümumi götürsək, xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili mühasibatlığın maliyyə funksiyası ilə paralel fəaliyyət göstərir. Xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili ilə mühasibatlığın maliyyə funksiyası arasında fərq isə odur ki, maliyyə mühasibatlığı keçmişə aid maliyyə hesabatlarının verilməsi ilə məşğuldursa, xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili müəssisə, idarə və təşkilatın birbaşa gələcək dövrdə uğurlu fəaliyyətinə yönəldilmiş strategiyanın əsasıdır.

FƏSİL II. MÜASİR DÖVRDƏ XƏRCLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

2.1. Azərbaycanda xərclərin idarə edilməsi xüsusiyyətləri

İstehsal xərcləri əsas iqtisadi kateqoriyaların formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan anlayışdır. İstehsal xərcləri müəssisələrin normal və dayanıqlı fəaliyyət göstərməsinin əsasında durur. İstehsal xərclərinin azaldılması, sözsüz ki, xalis mənfəəti artıracaqdır. Bu baxımdan da istehsal xərclərinin struktunun əhatəli təhlili müəssisənin qarşısında dayanan ən əhəmiyyətli məsələdir. Maliyyənin də düzgün idarə edilməsinin başında istehsal xərclərinin azaldılması və düzgün təhlili dayanır.

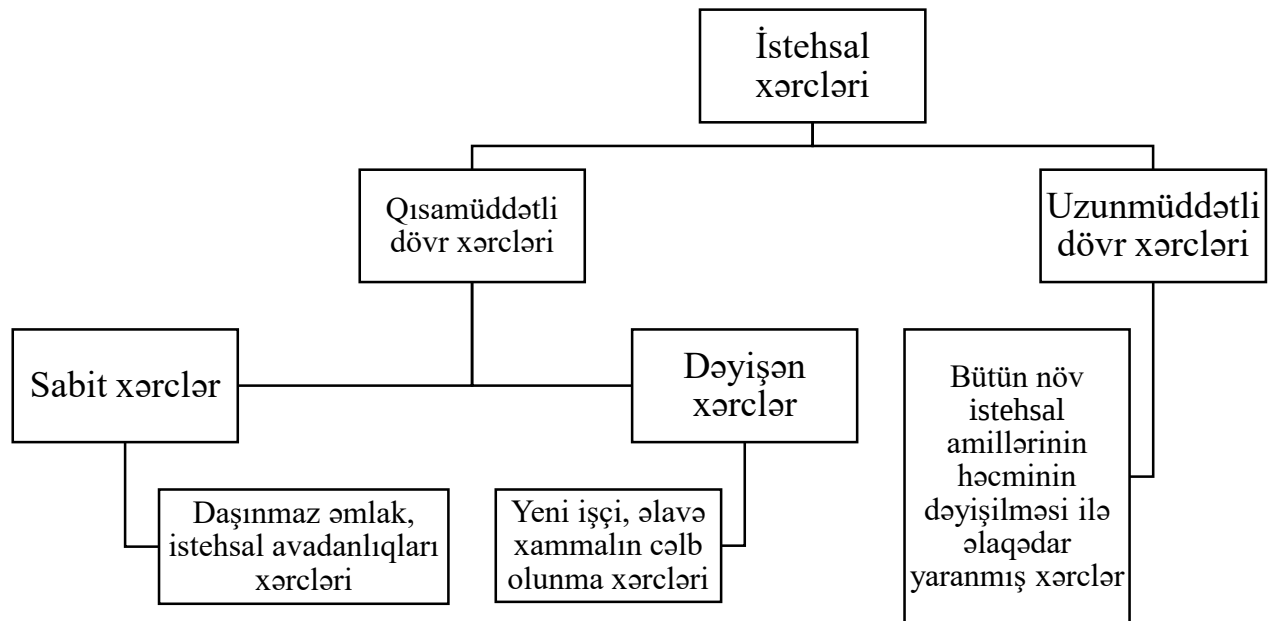
İstehsal xərci dedikdə, hər hansı bir məhsulun ilk andan son ana kimi istehsalına çəkilmiş bütün xərcləri əhatə edir. Belə ki, materialın qiyməti, istehsalına çəkilmiş xərclər, işçilərin əmək haqqı, daşınma xərcləri və digər təyinatlı xərclər istehsal xərclərinin əsas tərkib hissələrini təşkil edir. [3, səh. 148]

İstehsal prosesi özü-özlüyündə uzunmüddətli və qısamüddətli olmaqla iki dövrü əhatə edir. İstehsal prosesinin uzunmüddətli və qısamüddətli olması istehsal xərclərinin də belə kateqoriyalara bölünməsinə şərait yaradır. Qısamüddətli dövr xərclərin heç olmazsa birinin sabit olduğu, digərinin isə dəyişilə biləcəyi dövr kəsiyini əhatə edir. Məhz bu səbəbdən də yuxarıda qeyd olunan sabit xərclər məhz qısamüddətli dövrdə özünü göstərir. Çünki sabit xərclərin əsasında daşınmaz əmlak, istehsal avadanlıqları və digər bu qəbildən olan xərclər təşkil edir. İşçi qüvvəsi və xammal isə dəyişən xərclərin əsasını təşkil edir. Qısa müddət ərzində isə müəssisə, idarə və təşkilatların bina və ya avadanlıq, istehsal vasitələri alması o qədər də asan deyil, bununla yanaşı əhalinin və ya qeyri-əhali qruplarının artan tələbatının ödənilməsi məqsədilə istehsalın həcmi artırmaq və istehsalı sürətləndirmək məqsədilə yeni işçiləri qəbul edilməsi, istehsala daha çox xammalların daxil edilməsi potensial imkanlardır və dəyişən xərclərin əsasında dayanır. Uzunmüddətli dövr isə müəssisə, idarə və təşkilatların yuxarıda qeyd etdiyimiz və ümumilikdə bütün istehsal amillərinin həcmi dəyişdiyi vaxt kəsiyidir.

Aşağıdakı sxemdə istehsal xərclərinin quruluşu əks olunmuşdur:[25, səh.310]

Sxem 3.

İstehsal xərclərinin quruluşu

Mənbə: *Colyn Drury, "Direct Costing". Financial Statement. 2015 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə menecmentinin təşkili xərclərin düzgün proqnozlaşdırılması, onların idarə olunması və müəssisə, idarə və təşkilatın son nəticədə rentabelli fəaliyyət göstərməsi və uzunmüddətli dövrdə rəqabətə tab gətirə bilməsi zərurətindən meydana gəlir. Maliyyə menecmenti dedikdə, adından göründüyü kimi müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemi başa düşülür. Qeyd olunan məsələ kənardan nə qədər sadə və bəsit görsənsə də, əslində müəssisənin davamlı fəaliyyətinin özəyini təşkil etdiyindən kifayət qədər dərin və kompleks yanaşmanı tələb edən anlayışdır. Müəssisənin maliyyə resurslarının əsasında isə maliyyə siyasətini, metodlarını və maliyyə vasitələrini, həmçinin də maliyyə stabilliyini və artımının təmin edilməsi sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün düzgün idarəetmə qərarlarını seçib

hazırlayan insanları əlaqələndirən resurslar dayanır. Maliyyə menecmentinin qarşısında duran əsas məqsəd də məhz həmin maliyyə resurslarının düzgün idarəedilməsi və son nəticədə müəssisə, idarə və təşkilatların həm qısamüddətli dövrdə, həm də uzunmüddətli dövrdə müvazinətinin saxlanmasını təmin edir.

Maliyyə menecmenti maliyyə sisteminin bütün həlqələrinə təsir etməklə mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində idarəetmə strukturunun ən zəruri tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Maliyyə menecmenti elə maliyyə siyasətidir ki, qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və maliyyə xidmətlərinin fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Maliyyə menecmenti sahəsində siyasətin işlənilib ərsəyə gəlməsi üçün maliyyə mənbəyinin əsasında dövlət maliyyə orqanlarının rəsmi hesabatları, institusional bazar strukturlarının informasiyası, statistik məlumatlar, sahələrarası və dövlətlərarası məlumatların müqayisə edilməsi, şirkətlərin kənar istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə-mühasibat sənədləri dayanır. Burada institusional bazar strukturları dedikdə, banklar, əmtəə, fond və valyuta birjalrı, eləcə də investisiya şirkətləri nəzərdə tutulur.[27, səh. 197]

Hər bir müəssisənin uzunömürlü və dayanıqlı fəaliyyətinin əsasında xərclərin düzgün proqnozlaşdırılması və istehsal prosesi və yaxud da istehsaldan kənar fəaliyyət nəticəsində yaranmış xərclərin düzgün idarə edilməsinin təmin olunması dayanır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dünya təcrübəsindən məlum olur ki, hər bir müasir istehsal texnologiyalarından istifadə edən müəssisə, idarə və təşkilatlar öz fəaliyyətlərində xərclərin idarə edilməsini əldə rəhbər tuturlar. Bu baxımdan Azərbaycan respublikası da istisnaıq təşkil etmir. Belə ki, respublikada fəaliyyət göstərən müəssisələrin demək olar ki, əksəriyyəti xərclərin düzgün təhlilini həyata keçirməyə, yaranmış xərclərin idarə olunmasını təmin etməyə müəyyən dərəcədə səy göstərir.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyəti xərclərin idarə edilməsi məsələsinə kompleks yanaşır. Belə ki, Azərbaycanda

fəaliyyət göstərən müəssisələrin xərclərin idarə olunmasını həyata keçirməkdə əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:[3, səh. 214]

- Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəli iqtisadi nəticəsinin yüksəldilməsi (maksimallaşdırılması);
- Xərclərin azaldılması sayəsində mənfəətin artırılması;
- Müəssisənin iqtisadi potensialının yüksəldilməsi;
- Bazarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
- Mövcud maliyyə və iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə edilməsi;
- Müəssisənin qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün yeni maliyyə mənbələrini təhlil etməsi və istehsalı cəlb etməsi;
- Müəssisənin aktivlərinin strukturunun optimallaşdırılması;
- Qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin iqtisadi sabitliyinin təmin edilməsi.

Müəssisənin məqsədini, missiyasını və siyasətini müəssisənin səhmdarları və ya təsisçiləri müəyyən edir. Müəssisəni idarə edən şəxslərin idarə heyəti və ya direktorlar şurası olmasına baxmayaraq, müəssisənin məqsədini, missiyasını, siyasətini, eləcə də istehsalın prioritet sahələrinin seçilməsini məhz səhmdarlar və ya təsisçilər təmin edir. Çünki həm müəssisənin idarə heyəti, həm də direktorlar şurası vəzifəyə məhz səhmdarlar və ya təsisçilər tərəfindən seçildiklərindən müəssisənin fəaliyyətində önəm daşıyan məqsədlərin həyata keçirilməsində məhz təsisatçılar və ya səhmdarlar məsuliyyət daşıyırlar. Müəssisənin idarə olunmasında idarə heyətinin məsuliyyətlik səviyyəsi xüsusi idarəetmə komandasının iştirakı ilə düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi, maliyyə və iqtisadi resursların səmərəli istifadə və idarə edilməsi və müəssisənin effektiv və rentabelli fəaliyyəti ilə ölçülür. Direktor Şurasının səlahiyyətləri isə idarə heyəti ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Belə ki, səhmdarlar və ya təsisçilər Direktorlar Şurasına müəssisənin məqsədi və siyasətinin müəyyənləşməsində iştirak kimi daha böyük səlahiyyətlər vermiş olur.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrin fəaliyyətinin idarə olunmasında iki yanaşma xüsusilə diqqət çəkir. Həmin yanaşmalar aşağıda verilmişdir:[6, səh. 316]

- Müəssisənin idarə edilməsi ilə hər bir səhmdar və ya təsisçi məşğul olarsa, bu halda müəssisə praktiki cəhətdən rentabelli fəaliyyət göstərə bilməz;
- Bu sahədə müvafiq təhsili və praktiki iş təcrübəsi olan peşəkar menecerlər müəssisənin fəaliyyətinin daha yüksək səviyyədə effektivliyini təmin edə bilər.

Kiçik müəssisə. İdarə və ya təşkilatlar isə səhmdarlar tərəfindən idarə olunur və belə təsərrüfat subyektlərində sahibkarlar və ya təsisçilər ilə menecerlər arasında hər hansı münaqişə yaranma bilməz. Çünki hər iki vəzifəni icra edən şəxslər eynidir. İri müəssisə, idarə və təşkilatlar isə səhmdar və ya təsisçinin maraqlarını müdafiə edən menecerlər tərəfindən idarə olunur.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq maraqlı bir sual ortaya çıxır: “Müəssisənin idarə edilməsində və ya maliyyə resurslarının idarəedilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən maliyyə meneceri kimdir və nəyi idarə edir?”

Suala cavab vermək üçün iki yanaşmanı təhlil etmək lazımdır. Bunlar prosedur-məqsədli və obyekt-prosedur yanaşmalardır. Prosedur-məqsədli yanaşmaya əsasən maliyyə meneceri müəssisənin fəaliyyətinin əsas məqsədinə nail olmaq üçün tədbirlər sistemində nəzərdə tutulan əsas prosedurları icra edən şəxslərdir. Obyekt-prosedur yanaşmaya görə isə maliyyə meneceri müəssisənin fəaliyyətinin statik və dinamik aspektlərini birləşdirərək fəaliyyət göstərən şəxsir.

Xərclərin maliyyə menecmentini və məqsədli pul axınlarının optimallaşdırılması prosesinə iki aspektdən yanaşma daha məqsədemüvafiq olar:[15, səh. 671]

- Makrosəviyyədə yanaşma;
- Mikrosəviyyədə yanaşma.

Xərclərinin maliyyə menecmentinə makrosəviyyədə yanaşma daha geniş əhatəli olub, dövlətin və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının, eləcə də bələdiyyə

orqanlarının maliyyə axınlarının idarə edilməsi prosesidir. Burada maliyyə menecmentinin əsas məqsədi məhz, dövlət və bələdiyyə büdcələri və kreditlərini idarə etmək, dövlətin monetar və fiskal siyasətini həyata keçirtməkdir. Xərclərin maliyyə menecmentinə mikrosəviyyədə yanaşma isə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının idarə edilməsidir.

Xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili zamanı əsas məsələlərdən biri də portfelin seçilməsi məsələsidir. Portfelin seçilməsi dedikdə isə, nəyə nə qədər və nə vaxt investisiya qoyulacağı ilə bağlı qərarın qəbul edilməsi prosesi başa düşülür. Bu məqsədlə müəssisə aşağıdakıları etməlidir:[20, səh. 102]

- Uyğun məqsədlərin və məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsi:
institusional və ya şəxsi məqsədlər, müddət üföqü, riskdən qaçma və verginin nəzərə alınması;
- Uyğun strategiyanın müəyyən edilməsi: aktiv və ya passiv – qorunma strategiyası;
- Portfelin performansının ölçülməsi.

Ümumi götörsək, xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili mühasibatlığın maliyyə funksiyası ilə paralel fəaliyyət göstərir. Xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili ilə mühasibatlığın maliyyə funksiyası arasında fərq isə odur ki, maliyyə mühasibatlığı keçmişə aid maliyyə hesabatlarının verilməsi ilə məşğuldursa, xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili müəssisə, idarə və təşkilatın birbaşa gələcək dövrdə uğurlu fəaliyyətinə yönəldilmiş strategiyanın əsasıdır.

2.2. Debitor və kreditor xərclərin təhlili metodu

Mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində hər bir müəssisə, idarə və təşkilatın davamlı fəaliyyət göstərməsi və bazarda mövcud olan rəqabətə tab gətirə bilməsi üçün həmin müəssisə, idarə və təşkilatlar mütləq şəkildə gəlirli və ya səmərəli, rentabelli fəaliyyət göstərməlidirlər. Hər bir müəssisənin rentabelli fəaliyyət göstərməsinin özəyində isə xərclərin və gəlirlərin maliyyə nəticələrinin analizi və düzgün proqnozlaşdırılması dayanır. Müəssisələrin gəlir və xərclərinin maliyyə nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsi son nəticədə həmin müəssisənin istehsal

və ya satış prosesindəki səmərəliliyini yüksəltmiş olacaqdır. Müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə təsir edən əsas amillərə isə istehsal xərclərinin ümumi məzmunu, dövlət ödəmələri, istehsal və ya satış ilə bağlı əhaliyə və ya qeyri-əhali təbəqələrinə göstərmiş olduğu xidmətlərə görə xərclər və sair xərclər aiddir. Bu səbəbdən də müəssisə, idarə və təşkilatların həm qısamüddətli dövrdə, həm də uzunmüddətli dövrlərdə səmərəli və rentabelli fəaliyyət göstərə bilməsi üçün yeganə şərt xərclərin düzgün maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılması və maliyyə nəticələrinin idarə olunaraq müəssisənin istehsal səmərəliliyi ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməkdir. Çünki istehsal prosesində gözdən yayınacaq hər hansı çox kiçik xərc belə mənfəətin azalması və ümumi planda müəssisənin zərərli işləməsinə təsir edə biləcək çox mühim bir ünsürdür.[8, səh. 96]

Bu səbəbdən də müəssisənin fəaliyyətində xərclərin maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi əsas prioritet kimi qəbul olunmalıdır. Müəssisənin işgüzar fəaliyyətində ən əhəmiyyətli məsələ müəssisə, idarə və təşkilatların istehsal və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi maliyyə nəticələridir. Müəssisənin maliyyə göstəriciləri mənfəət və zərərli ölçülə bilər.

Müəssisənin hesabat dövründəki işgüzar fəaliyyəti ilə əlaqədar mənfəət və zərərlər də daxil olmaqla maliyyə göstəriciləri müəssisənin özünəməxsus kapitalının artma və ya azalma səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Müəssisə, idarə və təşkilatların hesabat dövründəki işgüzar fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq kapitalın artması mənfəətdir. Azalması isə zərərə daxil esdir.

Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq mənfəət və gəlir aşağıdakı mənbələrdən formalaşır:[13, səh. 142]

- Müəssisənin bilavasitə həyata keçirdiyini cari fəaliyyətdən, istehsal olunmuş məhsulun realizə edilməsindən və görülmüş işlərdən və göstərilmiş xidmətlərdən əldə olunan maliyyə nəticələri. Bu maliyyə nəticələri müəssisənin fəaliyyət keyfiyyətindən asılı olaraq mənfəət və zərərli nəticələndə bilər. Belə ki, məhsul istehsalına çəkilən xərclər birbaşa mənfəəti azaldırsa, həmin istehsal xərclərinin azaltmaq daha çox mənfəət əldə etmək olar. Lakin, burada diqqət yetirilməli olan

nüans məhz Elmi-Texniki Tərəqqinin ən son nailiyyətlərini istehsala cəlb etməklə istehsal xərcini azaltmaq mümkündür. İstehsal olunacaq məhsulun keyfiyyətinin aşağı salınaraq istehsal xərcinə qənaət olunarsa, bu son nəticədə müəssisə zərər gətirər; istehsal olunmuş keyfiyyətsiz və ya aşağı keyfiyyətli məhsulların realizə olunması çətinləşər və müəssisə, idarə və təşkilat bu istehsaldan mənfəət götürə bilməz və zərərə işləmiş olar.

- əsas vəsaitlərin və aktivlərin satışından əldə olunan maliyyə nəticəsi. Qeyd olunan maliyyə nəticəsinin özəyində mənfəət dayanır. Belə ki, əsas vəsaitlərin və aktivlərin satışı nəticəsində müəssisə, idarə və təşkilatlar mənfəət əldə etmiş olurlar.
- Satışla əlaqədar olmayaraq maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarından əldə olunan maliyyə nəticələri. Burada maliyyə nəticəsi kimi həm mənfəət, həm də zərər çıxış edə bilər.
- Mənfəətdən büdcəyə ödəmələr üzrə maliyyə nəticələri. Bu nəticələrin özəyində isə yalnız və yalnız xərclər dayanır.

Yuxarıda qeyd olunan maliyyə nəticələri əsasında, yəni mənfəət və zərərin yekunu olaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda kapital artımı və ya azalması müşahidə oluna bilər.

Müəssisə, idarə və təşkilatlar hesabat ilinin tam yekunu əsasında maliyyə nəticələrini formalaşdırır. Hesabat ili üzrə balans mənfəəti büdcə ilə hesablaşmaların nəticə nəzərə alınaraq müəyyənləşir. Balans mənfəəti dedikdə, müəssisə, idarə və təşkilatların bütün istehsal və qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş mənfəətin yekunu başa düşülür. İşçilərin əmək haqqını, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş vergi dərəcələrini və digər icbari tədiyyələr ödəndikdən sonra müəssisə, idarə və təşkilatların sərəncamında qalan mənfəət müəssisənin xalis mənfəəti hesab olunur.

Hər bir müəssisə, idarə və təşkilatın maliyyə-təsərrüfat funksiyalarını həyata keçirən zaman gördüyü işlərin və yaxud da göstərdiyi xidmətlərin müqabilində əlavə xərcləri yarana bilər. Bu qəbildən olan xərcləri adətən iki qrupa bölürlər:

- ✓ Debitor xərcləri;
- ✓ Kreditor xərcləri.

Müəssisələrin maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti zamanı göstərmiş olduğu işə, istehsal etdiyi məhsula və ya digər fəaliyyət növünə əsasən hər hansı kənar müəssisəyə borcu yarana bilər ki, həmin borc iqtisadi ədəbiyyatlarda kreditor borc hesab olunur. Digər müəssisə və təşkilatların həmin təşkilata olan borcu isə debitor borc hesab olunur. Başqa sözlə desək, kreditor borcu müəssisənin əsas xərc istiqamətini təşkil edir, yəni ki, müəssisənin digər müəssisələrə verməli olduğu borcdur. Debitor borcu isə kənar müəssisə və təşkilatların həmin müəssisəyə verməli olduqları borcdur ki, bu da nəticədə müəssisənin gəlir mənbələrindən biri hesab olunur.

İstənilən halda debitor borclarına nəzarətin həyata keçirilməsi və bu borcların vaxtında digər müəssisələrdən alınmasının təmin olunması müəssisələrin dayanıqlı və uzunmüddətli fəaliyyətində müstəsna rol oynayır. Bir çox hallarda müəssisə, idarə və təşkilatların borcları “zəncirvari reaksiya” prinsipinə malik olur. Buna misal olaraq, məhsul və həmçinin xidmət (deyək ki, neft) satarkən xammal zavoda ötürülür (müəssisə təchizatçıya borclu qala bilər), buradan isə neft bazasına (obyekt neft zavoduna borclu qalına bilər) göndərilir və s. göstərmək olar. Sonra isə borclar eləcə də bu zəncirvari yolla ödənilə bilər. Yəni anlamaq mümkündür ki, biz iqtisadi əlaqələrin qarşılıqlı asılılıq mühitində yaşayırıq və bir məsuliyyətsiz borclu olan şəxs bir çox şirkətlər haqqında borcun qaytarılmaması böhranını yaratmış ola bilər.

İqtisadiyyatı kifayət qədər yüksək inkişaf etmiş ölkələrə nəzər salsaq görərik ki, belə ölkələrdə dövriyyənin sürətinin artırılmasında surroqat pullardan, başqa sözlə desək, istiqrazlardan, veksellərdən istifadə olunur. Lakin dediyimiz bu metodun ölkəmizdə tətbiqi demək olar ki, mümkün deyildir. Çünki surroqat pulların dövriyyəyə daxil olması, eyni zamanda da istiqrazların və yaxud da veksellərin dövriyyədə olması Fond bazarının yaranmasını zəruri edir. Respublikamızda isə bu dövriyyəni həyata keçirə biləcək fond bazarı olmadığından

dövriyyəyə veksellərin və yaxud da istiqrazların daxil edilməsi mümkünsüz kimi görünür.

Qeyd etdiyimiz kimi, hər bir müəssisənin davamlı fəaliyyətinin əsasında məhz debitor borcların vaxtında alınması və bu borclara düzgün nəzarət edilməsi, başqa təbirlə desək, debitor borclar üzərində maliyyə menecmentinin düzgün təşkil olunması dayanır. Belə ki, heç də həmişə müəssisə debitor borclarını asanlıqla toplaya bilmir. Bəzi hallarda kənar müəssisələr öz kreditor borclarını verməkdən imtina edir. Bunun isə əsas səbəbi kimi məhz həmin müəssisələrin borcları qaytarmaq istəməməsi deyil, borcu qaytara bilməməsi dayanır.

Borcun qaytara bilinməməsində əsaslardan biri də müəssisənin iflası uğraması dayanır. Qanunvericiliyə əsaslanaraq görürük ki, müflisləşmə prosesi həm könüllü, həm də məcburi şəkildə elan oluna bilər. belə ki, “Müflisləşmə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, fiziki və həmçinin hüquqi şəxs borclarını qaytara bilmədiyi təqdirdə, yəni borclarının məbləği onun xalis olan aktivlərinin 10%-ni ötürsə, məhkəmə ya müflisləşmə prosesinin başlanıla bilməsi, ya da sanasiya prosesinin (şirkətin “sağlamlaşdırılması”) həyata keçirilməsi barəsində qərar çıxarır.[12]

Ölkə səviyyəsində vəziyyətə nəzər yetirəsi olsaq görürük ki, Azərbaycan Respublikasında borcların qaytarılmaması ilə əlaqədar çox da ciddi problem yoxdur. Şirkətlərin borcları qaytarması ilə bağlı problem yarandıqda, adətən bu, pul azlığı və ya dövrün qeyri-sabit olmaması deyil, sadəcə onların kreditorları qarşısında öhdəliklərə qarşı adi məsuliyyətsizliyin yaranması ilə əlaqədar olur. Belə vəziyyətdə isə ən ideal çıxış yolu məhkəməyə müraciət etməkdir. Amma unutmamaq lazımdır ki, Azərbaycanda iddianın ümumi müddəti 10 il müddətini təşkil edir. Həmçinin mütəmadi olaraq yerinə yetirilməli olan müqavilələr üzrə iddia müddəti 3 il, əgər müqavilə predmeti daşınmaz əmlakdırsa, sözügedən müddət 6 il olur.

Bir çox hallarda müəssisə, idarə və təşkilatlar krediti verərkən heç də həmişə qoyulmuş girovun verilən məbləğə uyğunluğunu düzgün-həqiqətə uyğun müəyyən edə bilmir. Bu da o səbəbdən baş verir ki, girovun, eləcə də torpaq

sahələri, daşınmaz əmlak və s.-nin bazar qiyməti, məsəl üçün, 10 min manat olduğu təqdirdə, dələduzluq və ya aldatma yolu ilə mövcud əmlakın qiyməti 100 minə qaldırılır. Nəticədə isə müvafiq olaraq da kredit təxminən əlli min manat məbləğində ayrıla bilər. Sonra mübahisəli vəziyyət yaranan zaman kreditör məhkəmə yoluyla cavabdeh şəxsdən bu resursları almağa çalışarkən aydın ola bilər ki, girov qoyulan kreditin heç yarısını belə ödənilə bilmir, borclu şəxsin isə ödəməyə pulu çatmır, və ya o, tam qanuni olaraq əsaslarla məhkəmə prosedurasını uzatmağa başlanıla bilər.

Təcrübədə göstərilən qanunvericiliyin bu məsələlərdə iəal olmaması və onun tətbiq olunması zamanı, xüsusən də tətbiq olunan qərarların icrası prosesində qüsurların mövcudluğu bankların 5-6 ildə pullarını geri ala bilməməsinə səbəb olur. Bununla birlikdə, məhkəmə və icra vasitələri hər şeyi həll edə bilən “sehrli çubuq” deyildir. Bu səbəbdəndə kreditörler ilk olaraq kreditlərin anderraytinqi və riskin dəyərləndirilməsi haqqında daxili prosedurları təkmilləşdirməlidirlər.

2.3. Müəssisələrdə debitor və kreditör xərclərin təhlili metodikası

Müəssisə vəsaitlərinin yaranma mənbələrinin tərkibində borc vəsaitləri, o cümlədən də kreditör borclar xüsusilə fərqlənir. Müəssisələrdə kreditör borclarına nəzarət və bu borcların idarə edilməsi mexanizmini konkret təhlillərlə həyata keçirək. Belə ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “İnkor” MMC-nin 2016-cı il tarixinə olan debitor və kreditör borclarının təhlilinə kompleks yanaşaq. Təhlili aparmaq məqsədilə aşağıdakı cədvələ nəzər yetirək.

Debitor və Kreditör borclarının il sonuna müqayisəli təhlili (2016-cı il ü)

Hesablaşmalar	Debitor borclar	Kreditör borclar	Borcların üstələməsi	
			debitor	kreditör

Mallara işlərə və xidmətlərə görə malalan və sifarişçilər	3265058	7085757	-	+3820699
Törəmə müəssisələrlə	-	834512	-	+834512
Sair əməliyyat üzrə heyətlə	379	795095	-	+794716
Sosial ehtiyatlara artırımlar üzrə	-	268768	-	+268768
İddialar üzrə	-	772590	-	+772590
Sair debitorlarla	1113889	-	+1113889	-
Əmlak və şəxsi sığorta üzrə	-	4575278	-	+4575278
Büdcədən kənar ödənişlər üzrə	-	-	-	-
Büdcə ilə	-	-	-	+6383991
Yekunu	4379326	6383991	+16336665	

Cədvələ diqqət yetirsək görərik ki, “İnkor” MMC-nin debitor borclarının həcmi 4379326 manat təşkil etmiş, kreditor borclarının həcmi isə 2016-ci ilin sonuna 6383991 manat həddinə çatmışdır. İstenilən müəssisə üçün kreditor borclarının həcmnin debitor borclarının həcmi üstələməsi müəssisənin iflasa getdiyinin əsas göstəricisidir. Məhz kreditor borclarının debitor borclarından çox olması nəticəsində 2017-ci ilin birinci rübündə “İnkor” MMC özünün müflis olduğunu elan etmiş oldu.

Qeyd olunan nümunə bütün müəssisələr üçün örnək rolunu oynamalıdır. Belə ki, istənilən halda kreditor xərclərinin debitor xərclərini üstələməsinə yol vermək olmaz. Bu isə bir daha sübuta yetirir ki, hər bir müəssisədə debitor və kreditor xərclərinin düzgün təhlil olunması və bu xərclər üzrə maliyyə nəzarətinin

və maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsi kifayət qədər önəm kəsb edən və son nəticədə müəssisənin davamlı fəaliyyətinə səbəb olan ən başlıca amildir.

Müəssisələrdə debitor və kreditor xərclərinin maliyyə menecmentini həyata keçirmək üçün ilk öncə xərclərin maliyyə menecmentinin konseptual əsaslarının formalaşmasını təmin etmək lazımdır.

Maliyyə menecmentinin konseptual əsasları dedikdə, müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə resurslarının idarə edilməsinin prinsiplərini, struktur və formalarını əhatə edən nəzəri biliklərin məcmusu başa düşülür.

Xərclərin maliyyə menecmentinin konseptual əsaslarını bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və fəaliyyətdə olan 8 ünsürdən ibarət model şəklində aşağıdakı düstur vasitəsilə belə vermək olar:[14, səh. 488]

Düstur 1.

$$CF_{jm}=(S1, OT, SC, BC, FP, MM, FM, SS)$$

Burada, CF_{jm}- xərclərin maliyyə menecmentinin konseptual əsası,

S1-iştirakçıların sayı

OT-maliyyənin idarə edilməsi sisteminin məqsədləri ierarxiyası

SC-kateqoriya sistemi

BC-baza-fundamental konsepsiya

FP-maliyyə prosesləri

MM-elmi-praktiki instrumentiya (metodlar, modellər)

FM-maliyyə mexanizmləri

SS-təminəedici alt sistemləri.

İşçilərin sayı. Burada təsərrüfat subyekti kimi insan amilinin iştirakı ilə resursların ümumi məcmusu kimi ifadə edilən sosial-iqtisadi sistem əsas götürülür. ətraf mühitin təsiri altında fəaliyyət göstərən bu sistemə kapital göndərənlər, cari fəaliyyət iştirakçıları, dövlət orqanları, müəssisənin işçiləri və digər maraqlı şəxslər aiddir.

Maliyyənin idarə edilməsi sisteminin məqsədlərinin iyerarxiyası. Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyəsinin idarə edilməsi sistemi elə təşkil olunmalıdır ki, həm maraqlı şəxslərin göstərişlərinin rəqabətliliyi təmin olunsun, həm də vaxt və

struktur təşkilediciləri üzrə müəssisənin məqsədli göstərişlərinin nizama salınması və razılaşdırılması kimi kontekstdə onun harmoniyası haqqında danışıla bilsin.

Kateqoriya sistemi. Xərclərin maliyyə menecmentinin kateqoriya sisteminin əsasını amil, model, stavka, faiz, diskont, pul axını, maliyyə aləti, risk, gəlir və s. təşkil edir.

Baza-fundamental konsepsiya. Xərclərin maliyyə menecmentinin baza-fundamental konsepsiyası maliyyə menecmentinin mahiyyətini, məntiqini və praktikada və ya istehsalatda tətbiqi metodlarını və üsullarını müəyyən edir.

Maliyyə prosesləri. Xərclərin maliyyə menecmentinin maliyyə prosesləri dedikdə, maliyyənin idarə edilməsinin iki əsas proses vasitəsilə realizə olunması başa düşülür. Bu proseslər səfərbəretmə və investisiyalaşma prosesləridir. Səfərbəretmə prosesi dedikdə, vəsaitlərin cəlb edilməsi və maliyyə axınları, investisiyalaşma dedikdə isə, bu və ya digər sahələrə vəsait qoyuluşu qoymaqla xərclərin azaldılaraq daha yüksək mənfəət əldə edilməsi prosesi başa düşülür.

Elmi-praktiki instrumentariya isə mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin, eləcə də, müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsinin ümumi elmi və konkret elmi üsullarının məcmusudur.

Təminədiçi sistemlər. Maliyyə menecmentinin konseptual əsaslarının bu elementi onun praktiki reallaşdırılması imkanlarını müəyyənləşdirir.

FƏSİL III. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ XƏRCLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ ONUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Müəssisələrin debitor və kreditor xərclərinin idarə edilməsinin proqnozlaşdırılması

Əvvəlki paraqraflarda da qeyd etdiyimiz kimi, hər bir müəssisənin davamlı və uzunömürlü fəaliyyətinin əsasında xərclərin, o cümlədən də debitor və kreditor xərclərin düzgün proqnozlaşdırılması, bu xərclərə nəzarət olunması və eləcə də sözügedən xərclər üzrə maliyyə menecmentinin, maliyyə resurslarının düzgün idarə edilməsi mexanizminin formalaşdırılması dayanır. Müəssisə, idarə və təşkilatlarda debitor və kreditor xərclərinin idarə edilməsi prosesinin əsasında xərclərin maliyyə nəzarəti dayanır.

Maliyyə nəzarəti dedikdə, iqtisadi münasibətlər sistemində müxtəlif təsərrüfat formalarında, eləcə də müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə və onunla bağlı olan məsələlərin işlənməsi, hazırlanması, habelə maliyyənin düzgün təşkilinin özünəməxsus forma və metodlarının dəyişməsi üzrə əməliyyatların məcmusu başa düşülür. Maliyyə nəzarəti əsasən, iqtisadiyyatda milli məhsulun natural və dəyər göstəricilərindəki tarazlığın pozulması, eləcə də makro və mikro iqtisadi tənzimlənmə prosesində uyğunsuzluqları aşkara çıxartmaq üçün istifadə olunan nəzarət mexanizmidir. Maliyyə nəzarəti sahəsinə müəssisə, idarə təşkilatlarda pulun idarə olunması, xərclər və xərc istiqamətləri, mənfəət və mənfəət istiqamətləri üzərində nəzarət daxildir. Burada qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərə maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması, əsas gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi, xərc istiqamətlərinin əhatəli və detallı təhlilinin aparılması daxildir.[27, səh. 218]

Maliyyə nəzarətinin əsas istiqamətləri bunlardır:[27, səh. 241]

- ✓ İqtisadi qanunların tələblərinə riayət olunmasının təmin edilməsi;
- ✓ Milli gəlirin və ictimai məhsulun dəyərinin bölgüsü və təkrar bölgüsü;
- ✓ Büdcənin tərtib edilməsi və büdcə nəzarətinin təmin edilməsi;
- ✓ Vergi nəzarətinin təmin edilməsi.

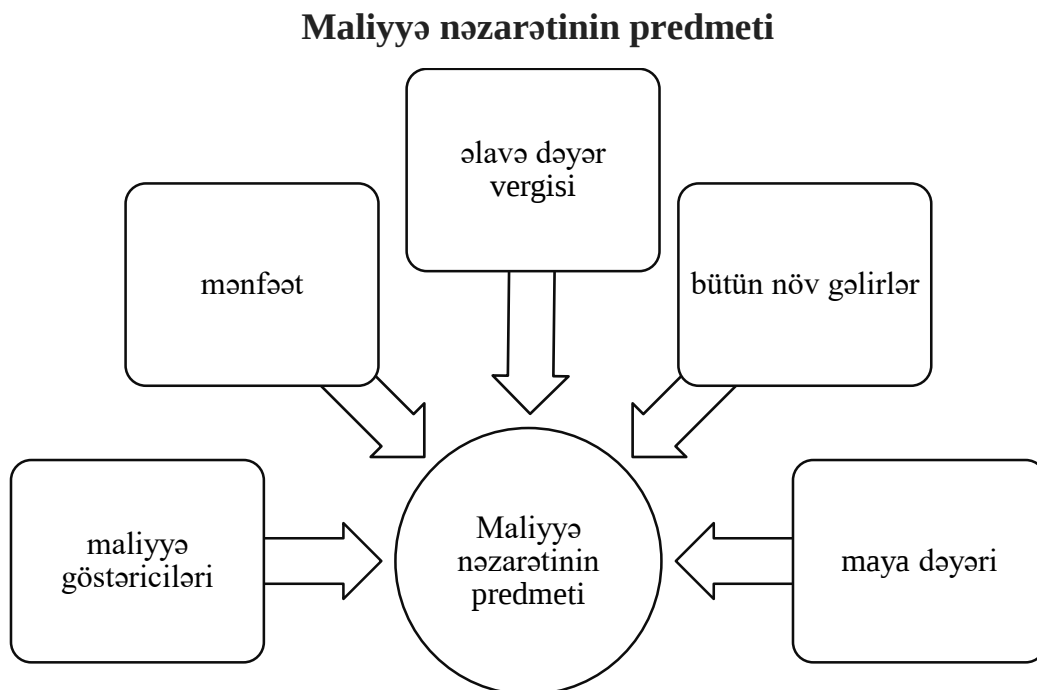
Nəzarət mexanizmi nəzarət funksiyasını həyata keçirən fəaliyyətlərdən ibarətdir. Həmin fəaliyyətlərə isə aşağıdakılar aiddir:[27, səh. 244]

- ✓ Nəzarətin predmetinin müəyyənləşdirilməsi;
- ✓ Nəzarət metodu və vasitəsinin seçilməsi;
- ✓ Nəzarət subyektinin səlahiyyətlərinin aşkara çıxarılması;
- ✓ Nəzarət prosesinin reallaşdırılması;
- ✓ Nəzarətin nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsinin təmin olunması.

Aydındır ki, maliyyə nəzarəti pul fondlarının yaranması, maliyyə axınlarının idarə olunması, gəlir və xərc istiqamətlərinin müəyyən olunması sahəsində müəssisə, idarə və təşkilatların bu sahə üzrə prioritet hesab etdikləri fəaliyyətlərini tənzimləyən nəzarət mexanizmidir. Eyni zamanda da maliyyə nəzarəti istehsal fondlarından səmərəli istifadəni, istehsalın qiymət strukturunu tənzimləyən əsas mexanizmdir.

Maliyyə nəzarətinin əsas predmetini həm dar mənada, həm də geniş mənada xarakterizə edən iki əsas məsələ təşkil edir. Geniş mənada maliyyə nəzarətinin predmeti dedikdə, təkrar istehsalın bütün mərhələlərini, eləcə də idarəetmə səviyyələrini özündə əks etdirən nəzarət mexanizmi başa düşülür. Dar mənada maliyyə nəzarətinin predmetinin əsasında isə dövlət büdcəsinin tənzimlənməsini həyata keçirən nəzarət mexanizmi dayanır.

Maliyyə nəzarətinin predmeti aşağıdakı sxemdə ətraflı təsvir olunmuşdur:

Sxem 4.

Mənbə: R.A.Hill. "Strategic Financial Management". 1 Edition. 2009 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Maliyyə nəzarətinin obyektı dedikdə isə, təsərrüfat subyektlərinin, eləcə də müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə resurslarının yaradılması və istifadəsi prosesinin nəticəsi olaraq yaranan pul münasibətləri və onların bölgüsü prosesi başa düşülür. Maliyyə nəzarətinin əsasında dayanan maliyyə yoxlaması dəyər göstəriciləri əsasında yoxlanılır. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin iki əsas aspekti əhəmiyyət daşıyır. Həmin aspektlərə aşağıdakılar aiddir:[26. Səh. 317]

- ✓ Maliyyə resurslarının və maddi dəyərli olanların qorunmasının, hesabat və qeydiyyat məlumatlarının etibarlılığının təmin olunması və dövlət maliyyə qanunvericiliyinə riayət olunmasının təmin edilməsi mexanizmi
- ✓ Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi, istehsalın daimiliyinin və ya fasiləsizliyinin və təsərrüfatçılığın səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının aşkara çıxarılması ilə əlaqədar nəzarət mexanizminin formalaşması məqsədilə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Ümumdövlət maliyyə nəzarəti bir neçə elementdən təşkil olunmuşdur. Həmin elementlərin əsasları aşağıdakılardır:[27, səh. 301]

- ✓ Maliyyə nəzarətini həyata keçirən nəzarət subyekti;
- ✓ Maliyyə nəzarəti subyektinin yoxladığı nəzarət obyekt;
- ✓ Maliyyə nəzarətinin yoxlamalı olduğu nəzarət predmeti;
- ✓ Nəzarət prinsipi;
- ✓ Nəzarət metodu və ya metodikası;
- ✓ Nəzarət texnikası və texnologiyası;
- ✓ Maliyyə nəzarəti nəticəsində nəzarət subyektinin qəbul etmiş olduğu qərarlar;
- ✓ Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Müəssisə idarə və təşkilatlarda isə maliyyə nəzarətinin əsas elementlərinə aşağıdakılar daxildir:[27, səh. 311]

- ✓ İdarəedici subyekt;
- ✓ Nəzarətedici subyekt;
- ✓ Nəzarət olunan subyekt;
- ✓ Nəzarət obyektləri
- ✓ Nəzarət mexanizmləri.

İdarədən subyektər iki əlamətə görə təsnifatlaşdırılır. Həmin əlamətlər bunlardır: [26, səh. 299]

- ✓ iştirak dərəcəsinə görə
- ✓ tərkibinə görə.

İştirak dərəcəsinə görə idarədən subyektlər bilavasitə, yəni birbaşa idarədən subyektərə və təmsilçi vasitəsilə idarədən subyektlərə bölünür. Tərkibinə görə isə idarədən subyektlər isə vahid rəhbərlik, yəni təkbaşına rəhbərlik edən idarədən subyektlərə və kollegial idarədən subyektlərə bölünür.

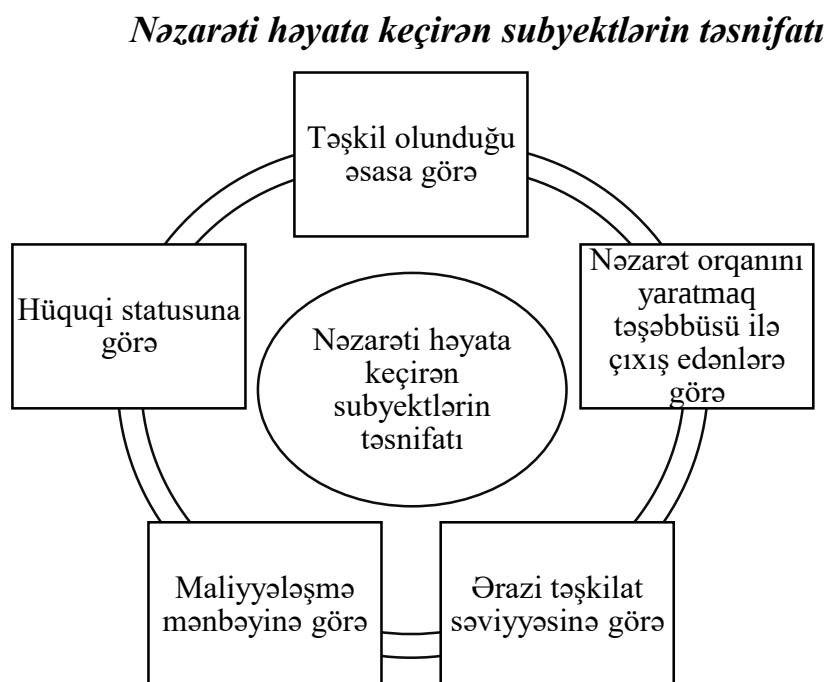
Nəzarəti həyata keçirən subyektlər isə aşağıdakı qruplara əsasən təsnifləşdirilir:[27, səh. 318]

- ✓ Təşkil olunduğu əsasa görə;
- ✓ Hüquqi statusuna nəzərən;

- ✓ Nəzarət orqanını yaratmaq məqsədilə çıxış edənlərə görə;
- ✓ Maliyyələşmə mənbəyinə görə;
- ✓ Ərazi təşkilat səviyyəsi üçün.

Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərə görə təsnifatlaşdırılan nəzarəti həyata keçirən subyektləri aşağıdakı sxemlə göstərə bilərik:

Sxem 5.

Mənbə: R.A.Hill. "Strategic Financial Management". 1 Edition. 2009 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təşkil olduğu səbəbə əsasən nəzarəti həyata keçirən subyektlərə aşağıdakılar aiddir:

- ✓ Dövlətin Konstitusiyası əsasında yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Buna əyani misal olaraq Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasını göstərmək olar.
- ✓ Qanunvericilik aktları və qanun əsasında yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bura isə Vergilər Nazirliyini, Maliyyə Nazirliyini, sığorta nəzarəti, xəzinədarlıq agentliyini və digərlərini daxil etmək olar;

- ✓ “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı” haqqında Azərbaycan respublikasının Qanununa əsasən yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər.
- ✓ Daxili sərəncam sənədlərinə əsasən yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bura isə, daxili audit şöbəsi, müəssisə, idarə və təşkilatların təftiş şöbələri və s. aiddir.

Nəzarət orqanını yaratmaq məqsədilə çıxış edənlərə görə nəzarəti həyata keçirən subyektlərin təsnifatına aşağıdakılar aid edilir:

- ✓ Normativ hüquqi aktın tələbinə əsasən təşkil olunan nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bura əsasən, kommersiya banklarının daxili nəzarət bölmələri və səhmdar cəmiyyətlərinin təftiş komissiyalarını daxil etmək olar;
- ✓ İdarədən subyektin özünün təşəbbüsü ilə yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bu tipli subyektlərə müəssisə, idarə və təşkilat rəhbərinin göstərişinə əsasən yaradılmış daxili nəzarət bölmələri və səhmdar cəmiyyətinin daxili təftiş bölmələrini misal göstərmək olar;
- ✓ Öz təşəbbüsü ilə yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Burada isə nəzarəti həyata keçirən subyekt qismində rəsmi qeydiyyatdan keçmiş auditor şirkətləri çıxış edir.

Ərazi təşkilat səviyyəsinə görə nəzarəti həyata keçirən subyektlərə isə beynəlxalq, dövlət, regional və ayrıca olaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda, habelə ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərində və qurumlarda yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlərə bölünür.

Maliyyələşmə mənbəyinə görə nəzarəti həyata keçirən subyektlər aşağıdakı qruplar üzrə təsnifləşdirilir;

- ✓ Büdcə hesabına maliyyələşən nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Əsasən belə subyektlərə dövlət və yerli nəzarət orqanlarını misal göstərmək olar.
- ✓ Sahibkarlıq fəaliyyəti hesabına nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Burada isə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisə, idarə və

təşkilatların müraciətləri əsasında audit şirkətləri tərəfindən maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi prosesi başa düşülür.

- ✓ Təsisçi hesabına yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Burada isə nəzarəti həyata keçirən subyekt qismində təsisçi tərəfindən seçilmiş və müəyyən edilmiş daxili audit xidməti çıxış edir.
- ✓ Müxtəlif mənbələr hesabına maliyyələşən nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bu subyektlərə isə ictimai nəzarət orqanlarının daxil etmək olar.

Hüquqi statusuna görə nəzarəti həyata keçirən subyektlər dövlət və bələdiyyə, kommersiya və ya auditor, təsərrüfat daxili və ictimai olmaqla dörd əsas təsnifat üzrə qruplara ayrılır.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə nəzarətinin təşkil olunmasının əsas məqsədi xərclərin və gəlirlərin balansının tənzimlənməsini təmin etmək, istehsal üzrə əsas xərc istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, istehsaldan əldə olunmuş mənfəəti digər istehsal sahələrinə investisiya olunmasını təmin etmək, pul axınlarının hərəkətinə nəzarəti təmin etməkdən ibarətdir. Maliyyə nəzarəti bu məqsədlərə çatmaq üçün əsasən aşağıdakı vəzifələri icra edir:[26, səh. 365]

- ✓ Maliyyə resurslarına olan tələbatlar və resursların formalaşması arasındakı tarazlığın təmin edilməsi;
- ✓ Maliyyə öhdəliklərinin dövlət büdcəsi qarşısında tam həcmdə və vaxtında təmin olunması;
- ✓ Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etməsinə, uçot və hesabat işlərinin düzgün təşkil kömək etmək;
- ✓ Qüvvədə olan mövcud qanunvericilik və normativ aktlara riayət olunmasına nəzarətin təmin olunması;
- ✓ Müəssisə, idarə və təşkilatların xarici-iqtisadi fəaliyyətində yüksək aktivliyə nail olunmasının təmin olunması.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz əsasında deyə bilərik ki, hər bir müəssisə, idarə və təşkilatlarda debitor və kreditor xərclərinin proqnozlaşdırılması məhz həmin

xərclər üzrə maliyyə nəzarətinin düzgün yerinə yetirilməsi əsasında müəyyən olunur.

3.2. Debitor və kreditor xərclər üzrə hesablaşmaların təkmilləşdirilməsi.

Debitor və kreditorlarla hesablaşmaların mühasibat uçotu və təhlilin Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğunlaşdırılmasının zəruriliyini AR Prezidentinin 2002-ci il 26 dekbar tarixli, 827 №-li Fərmanının 6-cı bəndinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə AR Nazirlər Kabinetinin 20 Fevral 2003-cü il tarixli, 29 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş “Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək məqsədi ilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə PROQRAM”dan daha aydın görmək olar. Bu mühüm normativ sənəddə 2004-cü ildə Büdcə ilə hesablaşmaların uçotu”na və “Lizinq əməliyyatlarının uçotu”na, 2005-ci ildə “Təsisçilərlə hesablaşmaların uçotu”na, “Əməyin ödənişi və sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmaların uçotu”na, “Təsərrüfatdaxili və törəmə (asılı) müəssisələrlə hesablaşmaların uçotu”na, 2006-cı ildə “Debitor və kreditorlarla hesablaşmaların uçotu”na və “Kreditlərin, borcların və məqsədli maliyyələşdirmənin uçotu”na dair normativ sənədlərin hazırlanması və tətbiqini nəzərdə tuturdu. Bu göstərilən normativ-hüquqi sənədlər hazırlanmış və indi tətbiq edilir.

Haqqında danışdığımız normativ sənədlərin hazırlanması və icrasının böyük səlahiyyətlərə malik olan Mərkəzi Bank, İqtisadiyyat Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi və Maliyyə Nazirliyi kimi qurumlara tapşırılması bu sənədin hazırlanmasına olan zərurəti bir daha sübuta yetirmiş olur.

Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, debitor borcların səviyyəsi müxtəlif amillərdən asılı olaraq müəyyənləşir. Həmin sözügedən amillər qrupuna isə aşağıdakıları aid etmək olar:[16, səh. 100]

- ✓ Məhsul növü;
- ✓ Bazar tutumu;
- ✓ Bazarın qeyd edilən malla dolma dərəcəsi;
- ✓ Müəssisədə qəbul edilən hesablaşma sistemi.

Qeyd etdiyimiz amillər qrupundan sonuncusu-müəssisədə qəbul edilən hesablaşmalar sistemi maliyyə menecerini daha yaxından maraqlandıran amildir.

Nağd pula və yaxud da kreditlə satış hesablaşmaların əsas növləri hesab olunurlar. Qeyri-sabit iqtisadiyyat şəraitində əvvəlcədən ödənişin ödənməsinin təmin olunması müəssisənin davamlı fəaliyyəti baxımından əsas amil hesab olunur. Çünki iqtisadiyyat qeyri-sabit fəaliyyət göstərdiyi müddətdə əmtəəni kreditlə almış müəssisənin gələcək vəziyyətini müəyyən etmək mümkün olmur. Gələcəkdə həmin müəssisənin iflası uğraması və yaxud da digər bu kimi səbəblər üzündən kreditlə almış olduğu məhsulun dəyərini ödəyə bilmirsə, bu artıq müəssisənin fəaliyyətində nəzərəcərpacaq təsir edəcəkdir. Odur ki, iqtisadiyyatın sabit olmadığı dövrlərdə hər bir müəssisə, yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələrin həmin praktikasından istifadə edərək əmtəələrin dərhal realizə edilməsini və həmin sözügedən realizə prosesinin nağd və ya köçürmə yolu ilə dərhal həyata keçirilməsini tələb etməlidir. Yalnız bu halda müəssisə gözlənilməyən və proqnozlaşdırılması kifayət qədər çətin olan xərclərdən yaxa qurtarmaq imkanını həyata keçirmiş olar.

Dünya təcrübəsində nağd ödənişlərin ölkənin milli pul valyutası ilə, bəzən isə kredit kartoçkaları vasitəsilə həyata keçirilir. Kredit kartoçkalarına keçid ilk dəfə olaraq Rusiya Federasiyasında baş vermişdir və hesablaşmaların məhz kredit kartoçkaları vasitəsilə aparılması borcların azaldılmasında əsas silaha çevrilmişdir.[17, səh. 94]

Debitor borcların düzgün təhlil olunması və idarə edilməsi xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyədən çıxarılması mümkün olmayan və inflyasiyanın daha qabarıq hökmranlıq etdiyi ölkələrdə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Gözlənilməyən vəziyyətlərlə qarşılaşan bazar iqtisadiyyatı şəraitində hesablaşmalarda olan vəsaitin dövr sürətinə nəzarətin təşkili debitor borcların idarə edilməsində xüsusilə əhəmiyyət daşıyır. Dövr sürətinin dinamik artımı debitor borcların idarə edilməsi müsbət hal hesab olunur. Sözügedən problemlərin həllində potensial malalanların müəyyən edilərək seçilməsi və onlar arasında bağlanan

müqavilələrdə nəzərdə tutulan malların faktiki dəyərinin ödənilməsi şərtlərinin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd olunan potensial malalanların seçilməsi qeyri-formal meyarların köməkliyi ilə həyata keçirilir. Həmin qeyri-formal meyarlara isə aşağıdakıları aid etmək olar:[18, səh. 145]

- ✓ əvvəlki əməliyyatlarda hesablaşma intizamının gözlənilməsi;
- ✓ alıcılar tərəfindən tələb olunan malların, işlərin və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsinin proqnoz maliyyə imkanları;
- ✓ cari ödəmə qabiliyyəti səviyyəsi;
- ✓ maliyyə sabitliyi səviyyəsi;
- ✓ malsatan müəssisələrin maliyyə və iqtisadi gücü.

Qərb ölkələrində belə qəbul edilmişdir ki, daimi müştərilər malın dəyərini kredit qaydasında ödəməlidir ki, bu da müxtəlif səbəblərlə əlaqədardır. İnkişaf etmiş ölkələrdə “2/10 max 30” modeli daha geniş vüsət almışdır. Bu modelin əsas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:[19, səh. 294]

- ✓ malalan aldığı malın dəyərini onu qəbul etdiyi andan sonra 10 gün ərzində ödəyərsə, bu halda malın dəyərinin 2 faizi həcmində güzəşt əldə etmiş olur.
- ✓ Malalan aldığı malın dəyərini onu qəbul etdiyi andan etibarən 11-30 gün ərzində ödəyərsə, bu halda yalnız və yalnız malın öz dəyərini ödəyir və ona heç bir güzəşt tətbiq olunması nəzərdə tutulmur.
- ✓ Malalan aldığı malın dəyərini onu qəbul etdiyi andan 30 gündən sonra ödəyərsə, bu halda artıq malalana əlavə faizlər-cərimələr tətbiq olunmağa başlayır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz “2/10 max 30” modelinin əsas üstün cəhəti onunla izah olunur ki, ortaya qoyulmuş şərtlər çox münasibdir və bu şərtlərə əməl edən alıcı daha ucuz qiyməti istədiyi əmtəəni istədiyi miqdarda almaq imkanına malik olacaq. Belə ki, rəqabət mübarizəsi şəraitində o müəssisələr qalib gəlir ki, istehsal xərcini mümkün qədər aşağı salmağı bacarsın. Əmtəənin qiymətinin ilk 10 gündə ödənilməsi isə malalanı qane edir və malsatan tərəfindən 2 faiz endirim olunması

ilə nəticələnir ki, bu da alqı-satqı əməliyyatlarında kifayət qədər böyük rəqəm deməkdir. Bu model müqavilədə iştirak edən hər iki tərəfin maraqlarına uyğun gəlir. Çünki bir tərəfdə malsatan borcunu vaxtında almış olur, digər tərəfdə isə malalan daha ucuz qiymətə istədiyi əmtəəni əldə etmiş olur.

Debitor borclarına nəzarət müəyyən müddətlərdə həyata keçirilir və bu müddətlər aşağıdakı qruplar üzrə həyata keçirilir:[19, səh. 317]

- ✓ 0-30 günədək;
- ✓ 31-60 günədək;
- ✓ 61-90 günədək;
- ✓ 91-120 günədək;
- ✓ 120 gündən daha uzun müddətdə.

Hər bir müəssisə əlavə olaraq maliyyə resurslarını artırmaq məqsədilə ümitsiz olan borclara diqqəti daha da artırır və bu borc sahələri üzrə hər hansı ödənişin əldə olunması artıq müəssisənin xeyrinədir. Belə ki, az miqdar da olsa ümitsiz borcun geri qaytarılması yalnız və yalnız müəssisəyə əlavə gəlir mənbəyi ola bilər. Debitor borclarının təhlili və onlara nəzarət dinamikasında hesablanan nisbi və mütləq göstəricilərin köməyi ilə də həyata keçirilir. Bunun üçün mühasibat balansına əlavə edilən 5 N-li formada verilən vaxtı keçmiş borclara dair göstəricilərlə yanaşı, debitor borclarının ödənilməsi əmsalından da istifadə edilir. Bu əmsal əsas fəaliyyət üzrə debitor borclarının orta məbləğini satışdan alınan məbləğə bölməklə təyin edilir.

Kreditor borclarının təhlili zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, onlar eyni zamanda debitor borclarının örtülməsi mənbəyidir. Buna görə də təhlil zamanı debitor və kreditor borclarını tutuşdurmaq tələb olunur. Debitor borcların kreditor borclarından çox olması xüsusi kapitalın debitor borcu formasında dövriyədən çıxmasını göstərir.

Bəzən debitor borclarının kreditor borclarından çox olması onların idarə edilməsində müsbət hal hesab edilir. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki hər bir müəssisə mallarından, sifarişçilərindən debitor borclarının ala bilməsindən asılı olmayaraq kreditor borclarının, xüsusilə də mübahisəsiz alınan, iqtisadi sanksiyalar

tətbiq edilən kreditor borclarını ödəməyə borcludur. Buna görə də borcları təhlil edən zaman, müvəqqəti dövriyədən çıxmış vəsait kimi qəbul edilən debitor borclarını ayrı-ayrılıqda təhlil etmək məqsədəuyğundur.

Borcların idarə edilməsində şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar haqqında məlumatların və ödənilməmiş debitor borclarla əlaqədar itkilərin təhlilinə xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur.

Lakin ölkəmizdə “Mühasibat Uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununda şübhəli borclar üzrə ehtiyatın yaradılması nəzərdə tutulduğu halda nə dövlət, nə də qeyri-dövlət müəssisələrində bu məqsədə ehtiyat yaradılmır. İnkişaf etmiş qərb ölkələrində hesabatın hazırlanması prosesində debitor borclarının ümumi məbləğinə müəyyən faiz nisbətində ehtiyatın yaradılması təcrübəsi geniş yayılmışdır.

Debitor borclarının ümitsizliyi onların yaranması müddətlərindən bilavasitə asılıdır. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarında aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 30 günədək ödənilməmiş debitor borclarında ümitsizlik 4%; 31-60 günlük borclarında 10%; 61-90 günlük borclarda 17%; 91-120 günlük borclarda 26% və sair. Miqdarında olur [31,səh.17].

Fikrimizcə, debitor və kreditor borclarının idarə edilməsində, təhlilində, ümitsiz borcların örtülməsi üçün ehtiyatların yaradılmasında, veksellərlə hesablaşmalarda, debitor borclarını daha tez ödəyən mallarla mal satan tərəfindəngüzəştlərin verilməsində, müqavilələrdə (kontraktlarda) nəzərdə tutulan ödəmə müddətlərinə riayət edilməyən hallarda qiymət əlavələrinə (fazi ödəmələrin) alınması və sair. Təcrübəsinin ölkəmizin təsərrüfat subyektlərində tətbiqi debitor və kreditor borclarının azaldılması üçün zəruridir.

3.3. Debitor və kreditor xərclərinin idarə edilməsinin inkişaf istiqamətləri

Dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər şəraitində tam təsərrüfat hesablı və ya maliyyə müstəqilliyi olan müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi kifayət qədər əhəmiyyət kəsb edən və bilavasitə

olaraq müəssisə, idarə və təşkilatların rəhbərliyinin idarəetmə qərarlarından asılı olan prosesdir. Mürəkkəb bazar iqtisadiyyatı şəraitində istər tam təsərrüfat formasında, istərsə də maliyyə müstəqilliyi olan müəssisə, idarə və təşkilatların idarə edilmə prosesi xeyli mürəkkəbləşir.

Müəssisə, idarə və təşkilatların idarə edilməsinin ən əsas funksiyası tənzimətmə və nəzarətdir. Müəssisə, idarə və təşkilatların istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması bilavasitə olaraq rəhbər şəxslərin qəbul etdikləri qərarlardan və onların informasiya ilə təmin olunma səviyyəsindən asılıdır. Burada informasiya ilə təmin olunma səviyyəsi dedikdə, cari və gələcək dövrdə müəssisə, idarə və təşkilatın mövcud maliyyə vəziyyətinin təhlil olunması ilə əlaqədar yaranmış informasiya başa düşülür.

Fəaliyyət növlərinin, satış bazarının və sərbəst qiymətin əmələ gəlməsinin nəticəsində müəssisə, idarə və təşkilatlarda bu sahələrə nəzarət edən departamentlərin qarşısında dayanan vəzifələri artırmış olur.

Menecerlərə və rəhbərlərə zəruri informasiyalar lazım olur ki, yuxarıda göstərdiyimiz həmin informasiya bazası əsasında düzgün idarəetmə qərarları çıxara bilsinlər. Bu qərarların böyük bir qismi satışın həcmi, məhsulların qiyməti, bazarda həmin məhsula olan tələb-təklifin ölçülməsi, istehsal olunmuş məhsulun bazarda rəqabətqabiliyyətliliyinin ölçülməsi haqqında olur. Məhz bu nəzarəti həyata keçirtmək üçün müəssisə, idarə və təşkilatlar müvafiq struktur orqanlarını yaradırlar. Xərclərin maliyyə nəzarəti və idarəedilməsi də sırf bu məqsədə xidmət edən və müəssisə rəhbərinin göstərişlərinə müvafiq olaraq yaradılanÇ müəssislərdə maliyyə və pul axınlarının hərəkətinə nəzarəti həyata keçirən, xərclərin struktunu və formalaşma mənbəyini təhlil edən, xərclərin gəlir gətirmə baxımından analizini həyata keçirən, cari və gələcək dövrlərdə mənfəət səviyyəsini ölçən və bu funksiyalarla bağlı bütün informasiyanı rəhbər şəxslərə ötürməli olan nəzarət orqanıdır.[25, səh. 166]

Müəssisə, idarə və təşkilatların informasiya bazasının əsası kimi maliyyə uçotu bütün səviyyələrdə operativ informasiya ilə təmin edənləri qane etmir və mürəkkəb və müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin gələcək inkişafının

proqnozlaşdırılması və əlaqələndirilməsi üçün tam və dolğun informasiyalar yaratmır. Belə mövcud şəraitdə mühasibat uçotunun və maliyyə sisteminin müstəqil sahəsi kimi idarəetmə uçotu yaradılır.

İdarəetmə uçotunun ən əhəmiyyətli vəzifəsi istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə optimal idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi üçün lazımi zəruri informasiyaları hazırlamaqdan ibarətdir. Bunun son nəticəsində isə idarəetmənin özünü belə optimallaşdırmaq mümkün olur.

İdarəetmə uçotu həyata keçirilərkən iki əsas istiqamət daha dərinlən öyrənilir. Həmin istiqamətlərə aşağıdakılar daxildir:[23, səh. 108]

- ✓ Tam maya dəyərinin müəyyən edilməsi və bu maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsulun satış qiymətinin bazarda formalaşması və son nəticədə əldə olacaq mənfəətin səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- ✓ Məhdudlaşdırılmış maya dəyərinin müəyyən olunması və bunun əsasında marjinal gəlirin müəyyən edilməsi. Burada məhdudlaşdırılmış maya dəyəri dedikdə istehsal xərclərini azaltmaq nəticəsində məhsulun keyfiyyətinin bir qədər zəifləməsi və nəticədə məhdudlaşdırılmış maya dəyərinin yaranması başa düşülür. Marjinal gəlir isə tam maya dəyəri nəticəsində istehsal olunmuş məhsulun satış qiymətinə əldə olunmuş gəlir ilə məhdudlaşdırılmış maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsulun satış qiymətləri arasındakı fərqdən əmələ gələn gəlir.

Qeyd etdiyimiz birinci istiqamət istehsal olunmuş məhsulların maya dəyərinin idarə edilməsini təmin edir, ilk növbədə istehsala çəkilmiş məsrəflərə nəzarəti həyata keçirir və səmərəli uçotun aparılmasına şərait yaratmış olur. İkinci istiqamətin öyrənilməsi isə məhsulun keyfiyyətinin nisbətən aşağı salınması nəticəsində məhsulun məhdudlaşdırılmış maya dəyərini formalaşdırır və istehsal olunmuş məhsulun bazarda daha ucuz qiymətə realizəsini təklif edir. Lakin bu hal kifayət qədər riskli xarakter daşıyır. Belə ki. əhali və qeyri-əhali qrupları məhdudlaşdırılmış maya dəyəri əsasında istehsal olunan və keyfiyyəti tam maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsullardan geri qalan hər hansı məhsulu, işi və

xidməti almaq imtina edə bilər və bu halda müəssisə, idarə və təşkilat zərərə işləmiş ola bilər. Odur ki, idarəetmə uçuğunun düzgün aparılması hansı hallarda iqtisadi səmərə verə biləcəyini ifadə edir.

Müəssisə, idarə və təşkilatın istehsal prosesindəki yeganə xərci istehsal olunan məhsulun maya dəyəri deyildir. Belə ki, məhsulun istehlakı mərhələsində də xərc tələb olunur. İstehsal olunmuş məhsulun asanlıqla realizə olunmasını təmin etmək məqsədilə əlavə və gözlənilməyən xərclər də yaranır. qeyd olunan belə əlavə xərclər satış üzrə xərclərə aid edilir. Məsələn, müəssisə tanınmamış məhsul istehsal edir. Məhsul bazarda kifayət qədər tanınmasa belə keyfiyyətlidir. Lakin istehsal olunan bu məhsul bazarda tanınmadığı səbəbindən özünə alıcı kütləsi toplaya bilmir və satış realizə oluna bilmir. Bu halda marketing və satış departamentlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində məlum olur ki. burada əsas məsələ istehsal olunmuş məhsulun tanıtımının- reklamının həyata keçirilməsidir.

Satışla əlaqədar yaranan xərclərin içində tanıtım-reklam xərcləri kifayət qədər çoxluq təşkil edir və bu xərclər məhsulun maya dəyərində aid edilmir. Bu halda reklama görə çəkilmiş xərclər müəssisə, idarə və təşkilatın gəlirindən silinən xərc kimi hesaba oturur.

İstehsal prosesində istehsal olunmuş məhsulun tanıtımına və ya reklamına bazarda tələbat böyük olduğu üçün reklam xərcləri də böyük rəqəmlərlə ölçülür. Bununla yanaşı. müəssisə rəhbərliyi həmin xərci ödəməyə razıdır ki, istehsal etmiş məhsulu asanlıqla realizə edə bilsin. Məhsul bazarda tanındıq və özünə kifayət qədər alıcı kütləsi topladıqdan sonra artıq bu tipli reklam xərclərinin səviyyəsi də azalmış olur.

Satışla bağlı yaranmış xərclərdən biri də istehsal olunmuş məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılma xərcləridir. Bu xərclərin özəyində çatdırılma xidmətini təmin edən əməkdaşların əmək haqqları, nəqliyyatın amortizasiya xərcləri, zəruri yanacaq xərcləri və s. dayanır. Bu xidmətin göstərilməsi bazarda müştəri məmnunluğunu artıran ən əsas elementlərdən biridir.

Deməli onda, yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsasən deyə bilərik ki, dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər şəraitində məhsul istehsalı və satışı xərclərinin

özəyində istehsalla bağlı xərclər kimi məhsulun maya dəyəri, satış xərci kimi isə reklam, nəqliyyat və bu tipli digər xərclər böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda xərclərin maliyyə nəzərinin və idarə olunmasının ən əhəmiyyətli vəzifəsi məhz istehsalla və satışla bağlı olan xərclərin azaldılması nəticəsində istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi və son nəticədə daha çox qazanc əldə olunmasına şərait yaratmaqdır. Bu səbəbdən də dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər şəraitində məhsul istehsalı və satış xərclərinin idarə edilməsinin əsas perspektiv istiqamətlərini əsasən, aşağıdakı müddəalar təşkil etməkdədir:[22, səh. 518]

- ✓ İstehsal olunan məhsulun mövcud keyfiyyətini saxlamaq şərtlə maya dəyərinin aşağı salınması istiqamətdə tədbirlər planı işləyib hazırlamaq və onların həyata keçirilmə mexanizmini müəyyən edərək rəhbərliyə bu barədə məlumat vermək.
- ✓ İstehsal olunan məhsulun məhdudlaşdırılmış maya dəyərinin düzgün təhlili aparmaq və bu şərtlər daxilində bazarda həmin məhdudlaşdırılmış maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsulun realizə olunması səviyyəsini əhatəli və detallı tədqiq etmək;
- ✓ Məhsulun istehsaldan sonrakı satış xərcləri içərisində tanıtım-reklam xərclərini müəyyən etmək və məhsulun bazarda uzunmüddətli və daimi tanınmasını təmin edəcək layihələr işləyib hazırlamaq və onları həyata keçirtmək
- ✓ İstehsal olunmuş məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması ilə bağlı yaranmış xərclərinin quruluşunu və strukturu müəyyən edərək xərcləri ola bildiyi qədər azaldılmasını təmin etmək.

Yalnız yuxarıda göstərilən perspektiv istiqamətləri idarə etməklə ən azı xərclə daha yüksək keyfiyyətə malik məhsul buraxılışına nail olmaq olar və bu məhsulların bazarda asanlıqla realizə olunmasının təmin etmək olar.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd istehsal və satışla bağlı olan xərclərin azaldılması sayəsində istehsal səmərəliliyinin artırılmasını, xərclərə qənaət olunmasını və daha çox mənfəət əldə edilməsini

təmin etməkdir. Bu baxımdan müəssisə, idarə və təşkilatlarda, habelə, dövlət müəssisələri və qurumlarında xərclərin maliyyə idarəetməsini təşkil etmək, onların perspektiv istiqamətlərini üzə çıxartmaq çox böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Müəssisə, idarə və təşkilatlardakı maliyyə menecmenti mexanizmi hansı üsul və vasitələrlə xərclərin azaldılmasına və uzunmüddətli və qısamüddətli dövrlərdə daha çox fayda əldə olunmasına yönəldilmiş fəaliyyət mexanizmidir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlar üçün istehsal etdikləri məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması və bununla bağlı olaraq resursların, vəsaitlərin müəyyən olunması məqsədilə onların təsnifləşdirilməsi mühim əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Bu səbəbdən də maliyyə menecmenti həmin xərclərin idarə olunması məsələsini həll edən bir mexanizm kimi formalaşdırılmalıdır.

İqtisadi məzmununa görə xərclər iqtisadi elementlər və kalkulyasiya maddələri üzrə olmaqla iki qrupa bölünür.

İqtisadi elementlər üzrə xərclərər aşağıdakılar daxildir:[32, səh. 603]

- ✓ Geri qaytarılmış materialların qiyməti çıxılmaqla material xərcləri;
- ✓ Əməyin ödənişi üzrə edilə bilən xərclər;
- ✓ Sosial sığortaya ayrılmış köçürmələrdir;
- ✓ Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası;
- ✓ Digər xərclər.

Məhsulun maya dəyərini daha dəqiq hesablanması xərclərin kalkulyasiya üzrə təsnifləşdirilməsi nəticəsində həyata keçirilir. Kalkulyasiya maddəsi, daha doğrusu, xərc maddəsi ayrı-ayrı məhsulun yaxud da bütün məhsul buraxılışının maya dəyərini formalaşdıran müəyyən növ xərclər hesab olunurlar. Xərclər kalkulyasiya maddəsi üzrə aşağıdakı qruplara ayrılır:[33, səh. 486]

- ✓ Xammal və materiallar;
- ✓ Satıla bilən tullantılar. Bu zaman satılmış tullantılar nəticəsində əldə olunmuş gəlirlər xərclərdən silinir.
- ✓ Yarımfabrikatlar, alınmış məhsullar və kənar müəssisələrin istehsal xərcləri daşıyan xidmətləri;

- ✓ Texnoloji məqsədlərin həyata keçirilməsi məqsədilə yanacaq və enerji;
- ✓ İstehsalat sahəsində çalışan işçilərin əmək haqqları;
- ✓ Sosial köçürmələr;
- ✓ İstehsalın öyrənilməsinə və hazırlanmasına çəkilmiş xərclər;
- ✓ Ümumistehsalat xərcləri;
- ✓ Ümumtəsərrüfat xərcləri;
- ✓ Zay məhsul istehsalı nəticəsində əmələ gəlmiş itkilər;
- ✓ Digər istehsalat məsrəfləri;

Yuxarıda qeyd olunan xərc istiqamətləri məhz məhsulun maya dəyərində əks olunan əsas xərclər hesab olunur. Xərclərin maliyyə menecmentinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri məhz yuxarıda qeyd olunmuş xərc istiqamətlərini azaltmaq və bunun nəticəsi olaraq məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq və son məntiqi nəticədə müəssisə, idarə və təşkilatların daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə və daha çox mənfəət əldə etməsinə şərait yaratmaqdır. Deməli onda, müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi sistemində xərclərin maliyyə menecmentinin ən əsas perspektiv vasitələrindən biri məhz məhsulun istehsal xərclərinin və ya maya dəyərinin azaldılmasına xidmət edəcək strategiyaların hazırlanmasını təmin etməkdir.

Yekcinslik dərəcəsinə görə xərclər birelementli və kompleks xərclərə bölünür. Birelementli xərclər dedikdə, bircinsli iqtisadi elementlərdən təşkil olunmuş xərclər başa düşülür. Kompleks xərclər dedikdə isə, müxtəlif iqtisadi element qruplarını birləşdirən xərclər başa düşülür. Məhz müəssisə, idarə və təşkilatlarda yaradılmış xərclərin maliyyə menecmenti mexanizminin istehsal səmərəliliyinin artırılmasında ikinci əsas vasitə yekcinslilik baxımından xərclərin azaldılmasını təmin etmək və daha çox iqtisadi səmərə və ya fayda əldə etməkdir.

Yuxarıdakı paraqraflarda da qeyd etdiyimiz kimi, istehsalın həcminə münasibətdə istehsal xərcləri dəyişən və sabit xərclərə bölünür. Dəyişən xərclər dedikdə, istehsalın həcmi dəyişən zaman ona mütənasib dəyişən xərclər başa düşülür. İstehsal artdıqca bu xərclər də artır. İstehsal prosesi azalanda isə bu

xərclər azalır. Sabit xərclər isə istehsalın həcmindən asılı olmadan daim sabit qalan, dəyişilməyən xərclərdir. Bu tip xərclər istehsal artsa da, azalsa da heç zaman dəyişilməyən xərclərdir. Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinə yönəldilmiş siyasətinin əsas vasitələrindən biri də məhz istehsalın həcmnin artdığı bir şəraitdə belə dəyişən xərclərin səviyyəsini qoruyub saxlamaq və mümkün olduğu qədər xərclərə qənaət etməkdir.

Təyinatına görə xərclər texnoloji və inzibati-təsərrüfat xərcləri olmaqla iki qrupa bölünür. Texnoloji xərclər dedikdə, istehsal prosesi ilə əlaqədar texnoloji proseslərə sərf olunmuş xərcləri nəzərdə tutan xərc məfhumu başa düşülür. İnzibati-təsərrüfat xərci dedikdə isə, istehsal prosesinin baş tutduğu bir şəraitdə təsərrüfatın idarə edilməsi nöqteyi-nəzərindən sərf olunmuş xərclərin mahiyyəti başa düşülür. Müəssisənin maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində əsas istiqamətlərindən biri də texnoloji və inzibati-təsərrüfat xərclərini azaltmaq və bunun nəticəsində daha çox qazanc əldə etmək məqsədinin təmin olunmasıdır.

Məqsədəuyğunluq kriteriyasına görə xərclər istehsal xərcləri və qeyri-istehsal xərcləri olmaqla iki qrupa ayrılır. İstehsal xərcləri dedikdə, məhsul istehsalı prosesində yalnız və yalnız yararlı məhsul istehsalına sərf olunmuş xərclərin məcmusu başa düşülür. Qeyri-istehsal xərcləri dedikdə isə, istehsalın dayanması nəticəsində yaranmış itkilər, eləcə də zay məhsul istehsalı nəticəsində yaranmış zərərlər və çatışmazlıqlarla əlaqədar formalaşmış xərclərin məcmusu başa düşülür. Müəssisə, idarə və təşkilatlarda xərclərin maliyyə idarə etməsinin istehsalın səmərəliliyinin artırılmasındakı ən əhəmiyyətli rolu məhz istehsal və qeyri-istehsal xərclərinin azaldılması hesabına uzunmüddətli və qısamüddətli istehsal prosesləri ərzində daha çox iqtisadi səmərə və ya fayda götürülməsini təmin etməkdir. Xüsusən də, qeyri-istehsal prosesi zamanı zay məhsul istehsalı prosesində yaranmış xərcləri azaltmaq və daha çox yararlı məhsul istehsalına nail olmaq maliyyə menecmentinin qarşısında dayanan ən vacib məsələlərdən, xərclər üzrə maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin artırılmasındakı əsas istiqamətlərdən biridir.

Maya dəyərinə daxil olunması üsuluna görə xərclər birbaşa (bilavasitə) xərclərə və dolayı xərclərə bölünür. Birbaşa (bilavasitə) xərclər dedikdə, ilkin sənədlər əsasında məhsulun konkret bir növünün maya dəyərinə birbaşa daxil olan xərclər başa düşülür. Birbaşa xərclərin əsas xüsusiyyəti odur ki, bütün birbaşa (bilavasitə) xərclər özü-özlüyündə həm də dəyişən xərclərdir. Dolayı xərclər dedikdə isə, bir neçə məhsul növünün istehsalına çəkilməmiş xərclərin ümumi məcmusu başa düşülür. Buna ən real əyani misal olaraq istehsalın idarəedilməsi xərcini göstərmək olar. Dolayı xərclər xüsusi hesablarda toplanır və müəyyən baza əsasında bölüşdürülərək istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə dolayı yolla daxil edilir. Belə xərclərə misal olaraq əmək haqqı, istehsal həcmi xərclərini də misal göstərmək olar. Müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərin maliyyə menecmentinin əsas hədəflərindən biri də məhz istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə daxil olan birbaşa və dolayı xərcləri azaltmaqdır. Çünki məhsulun maya dəyəri bu xərclər əsasında formalaşır. Bu xərclərin azalması avtomatik olaraq məhsulun maya dəyərini də aşağı salacaq. Aşağı maya dəyəri ilə istehsal olunmuş məhsul daha ucuz qiymətə realizə olunur ki, bu da son nəticədə məhsulun bazarda özünə mövqe tutmasına və rəqabət mübarizəsinə hazır olmasına səbəb olur. Deməli onda. Maya dəyərinin aşağı salınması istehsalın səmərəliliyinin artırılmasında əsas istiqamət olmaqla xərclərin maliyyə menecmentinin əsasında dayanır.

Yaranma vaxtına və maya dəyərinə aid olma xüsusiyyətinə görə xərclər cari xərclərə və gələcək dövrü əhatə edən xərclərə bölünür. Cari xərclər gəlir gətirən xərclərdir və cari dövr ərzində məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı yaranıb formalaşan xərclərdir. Gələcək dövrü əhatə edən xərclər isə cari dövrdə sərf olunan, lakin iqtisadi səmərəsinə gələcək dövrdə verən xərclərdir. Belə xərclər cari dövrdə istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə daxil olur. Lakin istehsal olunmuş bu tip məhsulların bazarda reallaşdırılması gələcək dövrü əhatə etdiyi üçün gəlirlər sırf gələcək dövrdə formalaşan gəlirlərə aid edilir. Müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərin maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində diqqəti özünə çəkən əsas vasitələrdən biri də məhz cari və gələcək dövrü əhatə edəcək xərclərin idarə edilməsi prosesidir. Xüsusən də gələcək dövrü

əhatə edən xərclər xüsusi nəzarətə götürülür. Çünki bu tip xərclərin iqtisadi faydası gələcək dövrdə baş verəcəyindən iqtisadi tarazlığın pozulmasının qarşısını almaq üçün bu, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən zəruri məsələlərdən biridir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsalın səmərəliliyinin artırılmasında əsas məsələlərdən biri də elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala cəlb olunması məsələsidir. Çünki elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması çox böyük iqtisadi resurs və maliyyə ehtiyatı tələb edir. Məhz elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması uzunmüddətli istehsal dövrünü əhatə edir. Bu da əsasən, elmi-texniki tərəqqinin yüksək dəyərdə olması ilə ölçülür. Maliyyə resursu tələb etdiyi üçün elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması müəyyən xərc tələb edir. Bu səbəbdən də elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunma xərcləri və onun uzunmüddətli dövrdə verəcəyi gəlirlərin nisbəti xərclərin maliyyə menecmenti tərəfindən əhatəli və detallı şəkildə analiz edilir və qazanılacaq mənfəətin elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunma xərclərini dəfələrlə üstələdiyi hallarda qəbul edilmiş olur. Elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təkan verir, əmək məhsuldarlığını kifayət edəcək qədər yüksəldir, eyni zamanda da işçi qüvvəsini əvəz etdiyindən əmək haqqı kimi dəyişən xərclərin aradan qaldırılmasında çox böyük əhəmiyyətli rol oynamış olur.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizə yekun olaraq bu nəticəyə gələ bilərik ki, müəssisələrdə debitor və kreditor xərclərin struktunun optimallaşdırılması istiqamətləri aşağıdakılardır:

- ✓ İqtisadi elementlər və kalkulyasiya maddəsi üzrə xərclərin azaldılmasını təmin edəcək tədbirlər hazırlamaq;
- ✓ Birelementli və kompleks xərclərin azaldılmasına xidmət edəcək fəaliyyət planı müəyyən etmək;
- ✓ Dəyişən xərclərin mümkün olduğu qədər azaldılmasını təmin etmək;
- ✓ Texnoloji xərclərin və inzibati-təsərrüfat xərclərinin azaldılması nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin olunması;

- ✓ İstehsal xərcləri və qeyri-istehsal xərclərinin azaldılması nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin olunması;
- ✓ Birbaşa (bilavasitə) və dolayı xərclərin azaldılmasını təmin edəcək qərarların qəbul olunması;
- ✓ Cari və gələcək dövrün xərclərinin düzgün təhlili və gələcək dövrdə iqtisadi tarazlığın qorunmasının təmin edilməsi;
- ✓ Elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala cəlb olunması nəticəsində əmək məhsuldarlığının artırılması və xərclərin azaldılması istiqamətlərində tədbirlərin həyata keçirilməsinin təmin olunması.

NƏTİCƏ

Debitor borclar müəssisənin aktivlərinin, kreditor borcları isə firmanın kapitalının və öhdəliklərinin ümumi hissəsini təşkil edir. Ona görə də dövriyyə aktivinin və tədiyyə öhdəliyinin idarə olunması ilə əlaqəli problemlərin həllində bu borcun uçot və təhliliylə əlaqəli problemlərin bazar iqtisadi şəraitində idarə etmənin tələblərinə uyğun şəkildə tənzim olunması böyük əhəmiyyət kəsb edən iqtisadi, politik və təşkilati məsələlərdən biri hesab edilir.

Tədqiqat materiallarından göründüyü qədər ilə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərində, eləcə də tədqiqat obyektı olaraq seçdiyimiz səhmdar cəmiyyətdə həm debitor borc məbləği və həm də kreditor məbləği, həmçinin bunlarla əlaqəli olaraq qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranan ödəniş vaxtı keçmiş borc ilbəil artmaqdadır və indi idarəolunmaz bir həddə çatıb.

Tədqiqat materiallarının təhlilindən göründüyü kimi, borcların, o cümlədən ödəmə vaxtı keçmiş borcların yaranması və ilbəil artmasının müəssisə rəhbərlərinin, mühasiblərin, menecerlərin, maliyyəçilərin, sahibkarların, təsisçilərin, investorların, habelə bu işdə maraqları olan dövlət idarəetmə orqanlarının hesablaşma münasibətlərinə laqeyd münasibəti kimi qəbul etmək olmaz.

Tədqiqatın nəticələrindən məlum olur ki, debitor və kreditor borclarının artmasının, vaxtı keçmiş borcların yaranmasının başlıca səbəbi bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə (1995-2000-ci illər) tələm-tələsik hazırlanan qanunvericilik və normativ sənədlərdə olan boşluq, çatışmamazlıq və nöqsanlarla əlaqədardır. Bunu Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 20 Fevral tarixli, 29 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş “Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək məqsədi ilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə PROQRAM”dan daha aydın görmək olar. Həmin proqramda mühasibat uçotunun tənzimlənməsini təmin edən və normativ sənədlərlə yanaşı (ümumi xarakterli) “Büdcə ilə hesablaşmalar”ın uçotu, “Lizing” əməliyyatlarının uçotu, “Təsisçilərlə hesablaşmalar”ın uçotu, “Əməyin

ödənişi və sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar”ın uçotu, “Təsərrüfatdaxili və törəmə (asılı) müəssisələrlə hesablaşmalar”ın uçotu, “Debitor və kreditorlarla hesablaşmalar”ın uçotu, “Kreditlərin, borcların və məqsədli maliyyələşdirmələr”in uçotu üzrə yeni, beynəlxalq uçot standartlarına uyğun normativ sənədlərin hazırlanması idarəetmədə böyük səlahiyyətlərə malik olan Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi , Dövlət Statistika Komitəsi , Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, Mərkəzi Bank və idarəetmə orqanlarına həvalə edilmişdir.

Tədqiqat işində aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

- ✓ Debitor və kreditor borcların artmasının qarşısının alınması tədbiri kimi, qanunvericilikdə hesab fakturanın yazılması anının satış anı kimi qəbul olunmasının ləğv edilməsi;
- ✓ Azərbaycan Respublikasının təsərrüfat subyektlərində debitor və kreditor borclarının 70-80%-ə qədər əmtəə satışı və yaxud da xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar olduğundan, bu borclarla əlaqədar iddia müddətlərinin Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində öz əksinin tapmasının təmin olunması;
- ✓ Borcların azaldılması problemini həll etmək üçün iqtisadiyyatı güclü inkişaf etmiş qərb ölkələrinin bu sahədə mövcud təcrübələrini öyrənmək və ölkə iqtisadiyyatına tətbiq edilməsini təmin etmək;
- ✓ Ödəmə vaxtı keçmiş və ümitsiz borcların silinməsi mənbəyini və mexanizmini müəyyən etmək;
- ✓ Hesablaşma əməliyyatlarının surroqat pullarla, o cümlədən veksellər və istiqrazlarla aparılmasının mümkün hala gətirilməsi üçün fond bazarının yaradılmasını təmin etmək.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Dəmət Bağırov, Mıreləm Həsənli “Maliyyə” Bakı - 2011
2. S.M.Məmmədov. “Sənayenin maliyyəsi” Bakı-2003
3. V.İ.Bəxtiyarlı. “Bazar şəraitində Azərbaycanın kiçik sənaye müəssisələrinin inkişafı və maliyyələşdirilməsi”. Bakı-2012
4. L.B.Babayev. “Sənaye müəssisələrinin iqtisadi tənzimləyiciləri”. Bakı-2000
5. M.C.Ataşışiyev, R.N.Nurəliyeva. “Maliyyə menecmenti”. Bakı-2010.
6. A.S.İsayev. İstehsalın təşkilinin əsasları. Bakı-2009
7. B.Xankışiyev, Ş.Əliyev. “Büdcə təşkilatlarında uçot və hesabat”. Bakı-2013
8. İsayev A.S. Maddi istehsalda fəaliyyət göstərən təsirlər, yaxud texniki-iqtisadi inkişafın yeni tələbləri.Bakı: Azərnəşr, 2009.
9. 6 N-li "Gəlirlər" üzrə komersiyya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartı.
- 10.“Gəlir” adlı 18 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı
- 11.“Müəssisələr haqqında” Azərbaycan RespublikasınınQanunu. Bakı-1996
- 12.“Müflisləşmə və iflas haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 22 iyul 1994-cü il. №857
- 13.M.C.Ataşışiyev, R.N.Nurəliyeva. “Maliyyə menecmenti”. Bakı-2010.
- 14.Герасимов Б.И., Коновалова Т.М., Спиридонов С.П., Саталкина Н.И. «Комплексный экономический анализ финансово-хозяйственной деятельности организации». 2008
- 15.Джемс К., Ван Хорн, Джон М. Вахович. Основы финансового менеджмента – М: ООО «ИД Вильямс», 2006.
- 16.В.Я.Кошинов «Современный бухгалтерский учет» М., Альфо-Пресс, 2008
- 17.Бурцов В.В. гасударственный финансовый контроль. Москва. 2000

- 18.Палий В.Ф. Международные стандарты финансовой отчетности. Учебное пособие. Москва. 2010
- 19.Пашков Д.А. Бухгалтерский учет анализ за рубежом. Минск, 2002
- 20.S.B.Block, Geoffrey A.Hird, Bartley Danielson. “Foundation of Financial Management” 16th Edition. 2016
- 21.Charles E.Menifield. “The Basics of Public Budgeting and Financial Management: A Handbook for Academics and Practitioners”. 2016
22. D.Simplex. “Accounts Book for Recording Income and Expenditure SX10708” 14th Edition. 2017
23. 212-Business Income and Expenditure Cashbook. 2017
24. Business Payment Book. Journal. Prakashan, Katmandu. 2017
- 25.Colyn Drury, “Direct Costing”. Financial Statement. 2015
- 26.Robert C. Higgins. “Analysis of Financial Management”. 10th Edition. 2015
- 27.R.A.Hill. “Strategic Financial Management”. 1 Edition. 2009
- 28.Khan & Jain. “ Basic Financial Management”. 2005
- 29.Tom Smith. “What is a creditor and what is a debtor?” 2015
- 30.Tom Smith. “What is the distinction between debtor and creditor? 2016
31. “Comparison of Creditor and Debtor Data on Short-Term External Debt”. 32nd Meeting of IMF Committee on balance of Payment Statistics. Tokio, Japan. 2016
- 32.Peter Alken, Todd Harbour. “Data Strategy and the Enterprise Data Executive”. 8th edition. Paperback. 2017
- 33.Robert S.Seiner. “The Basic of Enterprise Expenditure”. Hardcover. 3rd edition. 2016

РЕЗЮМЕ

Отправной точкой для нашего исследовательского вопроса стала нехватка знаний о том, как долгосрочная тенденция снижения процентных ставок должна влиять на структуру капитала компаний. Сегодняшняя дискуссия охватывает то, как многие другие функции в обществе становятся затронутыми в этой чрезвычайно низкой процентной ставке. Изучая теории корпоративных структур, которые по-разному пытались объяснить, как фирмы должны действовать, мы обнаружили расхождения в отношении влияния процентной ставки. Наши эмпирические данные указывают на пользу как Теории Ордера Рескинга, где прибыльные фирмы имеют более низкие отношения долга к капиталу, так и Теорию Компромисса, где более низкая процентная ставка приводит к более низкому соотношению долга к собственному капиталу. Каждая теория сама по себе способна предсказать определенное поведение, но рациональность этого вопроса по-прежнему вызывает сомнения. Теориям также не хватает возможности объяснять разницу между секторами, что стало очевидным в наших тестах. В этом аспекте Теория компромиссов говорит только о том, что следует ожидать разницы, не давая определителей таких различий. Как мы показали, финансирование за счёт собственных средств в последние годы стало дороже по сравнению с финансированием за счёт долга. Поэтому наши фирмы как группа, похоже, не рассматривают общую стоимость капитала в той мере, в какой они фактически увеличивают свои отношения долга к капиталу, когда долговое финансирование дешевле. Мы утверждали, что возможное объяснение этого, своего рода иррационального поведения может быть объяснено предшествующими финансовыми кризисами, в результате чего фирмы могут действовать более осторожно. Ограничивая кредитное плечо, фирмы также становятся более независимыми от внешнего финансирования, что было бы выгодно в случае кредитного кризиса.

SUMMARY

The starting point for our research question began with a knowledge gap on how the long term downward trend in interest rates should affect firms' capital structure. The debate today covers how many other functions in society becomes affected in this extremely low interest rate environment. When studying theories on corporate structures that in different ways have tried to explain how firms should act, we found discrepancies regarding the effect of the interest rate. Our empirical evidence points in favor of both the Pecking Order Theory, where profitable firms have lower debt to equity ratios, and the Trade-off Theory, where a lower interest rate results in a lower debt to equity ratio. Each theory on its own is capable of predicting a certain kind of behavior, but the rationality of it is still questionable. The theories also lack the ability to explain difference between sectors that became evident in our tests. In this aspect, the Trade-off Theory only say that difference are to be expected, without giving determinants of such differences. As we have shown, financing through equity has become more expensive the past years, compared to financing through debt. Therefore our firms as a group does not seem to regard the total cost of capital to an extent where they actually increase their debt to equity ratios when debt financing is cheaper. We have argued that a possible explanation to this, sort of, irrational behavior could be explained by the antecedent financial crises, causing firms to potentially act more cautiously. By restricting the amount of leverage, the firms also become more independent of external financing which would be beneficial in the case of a credit crunch.